Bir Tefsir Problemi Olarak Bütün Varlıkların Allah'ı Tesbîh Etmesi*

Celil Kiraz

Dr., Uludağ Ü. İlahiyat Fakültesi

Özet

Kur'ân'da bütün varlıkların Yüce Allah'ı tesbîh ettiği ifade edilmektedir. Akıllı varlıkların Allah'ı tesbîh etmesi anlaşılır bir şeydir; fakat akıl sahibi olmayan varlıkların tesbîhinin ne anlama geldiği konusu, müfessirler arasında tartışmalı bir konudur. Bir kısım müfessir bunun, akıl sahibi olmayan varlıkların hakîkî anlamda, sözlü olarak, insanlar tarafından anlaşılmayan bir şekilde gerçekleştiğini ifade etmektedir. Bir kısım müfessir ise bunun, söz konusu varlıkların Allah'ın yüceliğine delâlet etmesi şeklinde gerçekleştiğini kabul etmektedir. Bu makalede, zikredilen iki görüşü savunan müfessirlerin, görüşlerini nasıl temellendirdiklerine ve ne gibi deliller ileri sürdüklerine değinilmektedir.

Abstract

To Hymn of All Beings God's Praise as a Problem of the Qur'ânic Interpretation

It is defined in the Qur'ân that all beings have hymned God's praise. It is understandable to hymn God's praise by the beings which have reason; but the hymn of the beings which have not reason is a disputatious subject among the interpreters of the Qur'ân. Some interpreters understand this station as a truth, verbal station and that is a hymn God's praise of the beings which haven't reason and not understandable by mankind. The others understand that station as the indicate of these beings to the exaltedness of God. In this article, it is considered these two opinions and their proofs about this subject.

Anahtar Kelimeler: Tesbîh, Kur'ân, tefsîr

Key Words : To hymn God's praise, Qur'ân, Qur'ânic interpretation

* Makaleyi okuma zahmetinde bulunan ve önemli katkılar yapan değerli hakemlere ve kıymetli araştırma görevlisi arkadaşlarım Kadir GÖMBEYAZ, Ömer Faruk BİLGİN ve Veysel KAYA'ya en içten teşekkürlerimi sunarım.

Giriş

Kur'ân'da bütün varlıkların Allah'ı tesbîh ettiğine dair âyetler bulunmaktadır. Akıllı varlıkların Allah'ı tesbîh etmesi, genel olarak anlaşılabilir bir şeydir; fakat akıl sahibi olmayan varlıkların tesbîhinin ne anlama geldiği, müfessirler arasında sürekli tartışıla gelen bir konu olmuştur. Aynı şekilde Kur'ân'da, akıl sahibi olmayan bazı varlıkların Allah'a secde ettiklerinden bahsedilmektedir ki bu da konuyla irtibatlı gibi görünmektedir.

Bu çalışmada, tesbîh kavramının ve ilgili diğer kavramların anlamları tespit edildikten sonra, belli başlı rivâyet ve dirâyet tefsirlerinin, işârî tefsirlerin ve modern dönem tefsirlerinin özellikle akılsız varlıkların tesbîhi konusuna yaklaşımları ortaya konulmaya çalışılacaktır. Böylelikle farklı yaklaşımlara sahip müfessirlerin aynı konuya bakışlarının ne kadar değişebileceğine dair küçük bir örnek verilmeye gayret edilecektir.

Konu işlenirken, rivâyet tefsirlerinden Taberî, İbnü'l-Cevzî, İbn Kesîr ve Suyûtî; dirâyet tefsirlerinden Zemahşerî, Râzî, Kurtubî ve Âlûsî; işârî tefsirlerden Sülemî, Kuşeyrî, Bursevî ve İbn Acîbe; modern dönemde yaşamış müfessirlerden de, az-çok farklı yaklaşımlara sahip olan Cemâleddîn el-Kâsimî, Tantâvî Cevherî, Elmalılı, Tabâtabâi, İzzet Derveze ve Süleyman Ateş gibi müfessirlerin eserleri esas alınacaktır. Konu daha çok, bütün varlıkların Allah'ı tesbîh ettiğini bildiren İsrâ 17/44; dağların ve kuşların tesbîh ettiğini bildiren Nûr 24/41 ve Enbiyâ 21/79; gök gürültüsünün tesbîh ettiğini bildiren Ra'd 13/13 âyetleri merkeze alınarak işlenecek; fakat yeri geldikçe ilgili diğer âyetlerle de irtibat kurulacaktır.

A. Tesbîh Kavramı ve İlgili Diğer Kavramlar

Tesbîh (تسبيح) kelimesi, *sebh* (سبح) kökünden türemiştir. *Sebh*, karada, suda veya havada hızlı bir şekilde ilerlemek, koşmak, yüzmek ve uçmak anlamlarına gelmektedir.[1] Güneş ve ayın

[1] el-Cevherî, Ebû Nasr İsmail b. Hammâd, *es-Sıhâh*, I, 372, Tahkîk: Ahmed Abdülğafûr Attâr, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut, 1399/1979; İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrem, *Lisânu'l-Arab*, II, 470, Dâru Sâdır, Beyrut, trs.; el-Isfehânî, Râğıb, *Müfredâtu Elfâzı'l-Kur'ân (el-Müfredât fî Ğarîbi'l-Kurân)*, s. 392, Tahkîk: Safvân Adnân Dâvûdî, Dâru'l-Kalem, Dımeşk, 1413/1992; ez-Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmud b. Ömer b. Muhammed, *el-Keşşâf an Hakâikı Ğavâmizı't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvîl fî Vucûhi't-Te'vîl*, I, 129, Tashîh: Muhammed Abdüsselâm Şâhîn, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1416/1995; Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, I, 301, Eser Neşr., İstanbul, 1971-1982.

gökyüzündeki hareketleri ve bunun sonucu olarak gece ve gündüzün birbirini takip etmesi, Kur'ân'da *yesbehûn* (يسبحون) kelimesiyle ifade edilmiştir.[2] Ayrıca koşan atlar, aynı kökten gelen *es-sâbihât* (السابحات) kelimesiyle[3]; günlük iş-güçlerle ilgili koşuşturmalar da *sebh* (سبح) kelimesiyle[4] ifade edilmiştir.

Bu kökten türeyen *tesbîh* kelimesi ise, Allah'ı her türlü noksanlıktan tenzîh etmek anlamına gelmektedir.[5] Kelimenin kök anlamıyla irtibat kurularak yapılan bir açıklamaya göre *tesbîh*, Allah'a ibâdet konusunda hızlı davranmak demektir.[6] *Tesbîh*, hem sözlü, hem fiilî, hem de niyetle ilgili ibâdetleri kapsayan bir kavram olup[7], Yüce Allah'ı *hudûs* ve *imkân* gibi noksanlıklardan, yani sonradan ortaya çıkmak ve varlığının vâcip olmayıp mümkün olması gibi noksanlıklardan tenzîh etmek demektir.[8]

Aynı kökten türeyen *sübhân* (سبحان) kelimesi, Kur'ân'da birçok yerde geçmektedir.[9] Bu kelimenin bulunduğu âyetlerde ya övülen sıfatlardan biri Allah'a isnâd edilmekte, ya da yerilen sıfatlardan birinin O'nun hakkında kullanılmasının imkânsızlığı ifade edilmektedir.[10] Meselâ Kur'ân'ın bazı âyetlerinde geçen *sübhânallâh* (سبحان الله)[11], *sübhâneke* (سبحانك)[12] ve *sübhânehû* (سبحانه)[13] ibâreleri, Yüce Allah'ı eş ve çocuk edinmek gibi noksan sıfatlardan tenzîh etmek anlamına gelmektedir.[14]

Takdîs kavramı da tesbîh kavramıyla yakın anlamlıdır.[15] *Takdîs* (تقديس) kelimesi lügatte, *tathîr* (تطهير), yani temizlemek anlamındadır.[16] Istılâhî anlamı ise Allah'ı, O'nun yüceliğine lâyık olmayan şeylerden, bütün noksanlıklardan ve O'nun dışındaki gerek

---

2 Bkz: Enbiyâ 21/33; Yâ-Sîn 36/40.
3 Bkz: Nâziât 79/3.
4 Bkz: Müzzemmil 73/7.
5 el-Cevherî, age, I, 372; İbn Manzûr, age, II, 471; el-Isfehânî, age, s. 392; Elmalılı, age, I, 301.
6 el-Isfehânî, age, s. 392.
7 el-Isfehânî, age, s. 392; el-Fîrûzâbâdî, Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb, *Basâiru zevi't-Temyîz fî Letâifi'l-Kitâbi'l-Azîz*, II, 285, III, 172, Tahkîk: Muhammed Ali en-Neccâr - Abdü'l-Alîm et-Tahâvî, el-Mektebetü'l-İlmiyye, Beyrut, trs.; Elmalılı, age, I, 301.
8 el-Cürcânî, es-Seyyid eş-Şerîf Ali b. Muhammed, *et-Ta'rîfât*, s. 57, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 3. Baskı, Beyrut, 1408/1988.
9 Örnek olarak bkz: Bakara 2/116; Nisâ 4/171; Yûnus 10/68; Meryem 19/35; Enbiyâ 21/22; Sâffât 37/159; Haşr 59/23.
10 el-Fîrûzâbâdî, *Basâir*, III, 176-177.
11 Örnek olarak bkz: Yûsuf 12/108; Enbiyâ 21/22; Rûm 30/17; Sâffât 37/159.
12 Örnek olarak bkz: Bakara 2/32; Âlü İmrân 3/191; Mâide5/116; A'râf 7/143.
13 Örnek olarak bkz: Bakara 2/116; Nisâ 4/171; En'âm 6/100; Tevbe 9/31.
14 İbn Manzûr, age, II, 471; el-Fîrûzâbâdî, *Basâir*, III, 173; a.mlf., *el-Kâmûsu'l-Muhît*, s. 284, Tahkîk: Heyet, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1414/1993.
15 Kur'ân'da geçtiği yer için bkz: Bakara 2/30.
16 el-Cevherî, age, III, 960; el-Cürcânî, age, s. 65; el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûs*, s. 728.

soyut, gerekse somut varlıklar için kemâl sayılan bütün özelliklerden tenzîh etmektir.[17] *Tebârake* (تبارك) kelimesi de benzer bir şekilde, Allah'ın her türlü noksanlıktan münezzeh olduğunu, yüce ve mukaddes bir varlık olduğunu ifade eder ve yalnızca O'nun için kullanılır.[18] Kur'ân'da *tebârake* fiilinin geçtiği her âyet[19], bu âyette zikredilen hayırların ve üstün vasıfların yalnızca Allah'a mahsus olduğuna dâir bir tenbîh ihtivâ etmektedir.[20] Aynı şekilde *teâlâ* (تعالى) kelimesi de Kur'ân'da Allah için kullanılmakta[21] ve Onun noksan sıfatlardan münezzeh ve her türlü övgüden daha yüce olduğunu ifâde etmektedir.[22]

Hamd (حمد) kelimesi, Kur'ân'ın birçok yerinde '*nüsebbihu bihamdike*' ve '*fesebbih bihamdi rabbike*' şeklinde, tesbîh kökünden gelen kelimelerle birlikte kullanılmaktadır.[23] *Hamd*, övme, şükür, rızâ, karşılığını verme ve hakkını ödeme anlamlarına gelir.[24] Istılâhî anlamda ise *hamd*, bir nimetten veya başka bir sebepten dolayı, bizâtihî övülmeye lâyık olan Allah'ı ta'zîm ederek, yücelterek övmektir.[25] Tesbîh ile hamd kavramı arasında şöyle bir ilişki kurulmuştur: Tesbîh, Allah'ı şer (kötülük) olan şeyleri yapmaktan ve şerle muttasıf olmaktan tenzîh etmek anlamına gelirken; hamd da, O'nun bütün hayırlarla muttasıf olduğunu belirtmek anlamına gelmektedir.[26]

B. Kur'ân'da Allah'ı Tesbîh Ettiği Bildirilen Varlıklar

1. Genel Olarak Bütün Varlıklar

Kur'ân'da yer alan "Yedi gök, yer ve bunlarda bulunan herkes O'nu tesbih etmektedir; O'nu övgü ile tesbîh etmeyen hiçbir şey yoktur, ancak siz onların tesbihlerini kavrayamıyorsunuz. Şüphesiz O, hilm sahibidir, bağışlayıcıdır." (İsrâ 17/44) âyetinde, akıllı-akılsız ayrımı yapılmaksızın var olan her şeyin Yüce Allah'ı tesbîh ettiği ifade edilmektedir. Ayrıca "Göklerde ve yerde bulunanların, kanatlarını çırparak uçan kuşların Allah'ı tesbîh ettiklerini görmedin mi? Her biri kendi duâsını ve tesbîhini bilmiştir. Allah onların ne yaptıklarını

---

17 el-Isfehânî, age, s. 660; el-Cürcânî, age, s. 65.
18 İbn Manzûr, age, X, 396.
19 Kelimenin geçtiği yerlere örnek olarak bkz: A'râf 7/54; Mü'minûn 23/14; Furkân 25/1, 10, 61; Ğâfir 40/64.
20 el-Fîrûzâbâdî, *Basâir*, II, 294.
21 Örnek olarak bkz: En'âm 6/100; A'râf 7/190; Yûnus 10/18; Nahl 16/1.
22 İbn Manzûr, age, XV, 85.
23 Örnek olarak bkz: Bakara 2/30; Hicr 15/98; Tâ-Hâ 20/130; Furkân 25/85; Ğâfir 40/55; Nasr 110/3.
24 el-Cevherî, age, II, 466; İbn Manzûr, age, III, 155; el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûs*, s. 355.
25 ez-Zemahşerî, age, I, 18; el-Cürcânî, age, s. 93; Elmalılı, age, I, 56.
26 Tantâvî Cevherî, *el-Cevâhir fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Kerîm*, IX, 63, Dâru'l-Fikr, yrs., trs.

bilmektedir." (Nûr 24/41) âyeti de bu varlıklardan her birinin kendine mahsus bir duâ ve tesbîh tarzının olduğunu ifade etmektedir.

2. Akıllı Varlıklar

Varlıkların Allah'ı tesbih ettiğine dâir Kur'ân'da geçen bazı âyetlerde, genelde akıllı varlıkları ifade eden *men* (من) ism-i mevsûlü kullanılmaktadır[27]; buradan, söz konusu âyetlerde Allah'ı tesbih ettiği bildirilen varlıkların, akıl sahibi varlıklar olan melekler, insanlar ve cinler olduğu anlaşılmaktadır.

Bazı âyetlerde de, Allah katında bulunan meleklerin büyüklenmeksizin, bıkmaksızın, sürekli olarak O'nu tesbih ettikleri ve O'na secde ettikleri ifade edilmektedir.[28] Bu meleklerin, sürekli olarak Allah'a ibadet etmekle yükümlü olan melekler olduğu anlaşılmaktadır. Bilindiği gibi melekler, hiçbir zaman Allah'a isyân etmesi söz konusu olmayan, O'nun emirlerini tabiatları gereği, yani doğal olarak yerine getiren varlıklardır. Özgür irâde sahibi ve dînî olarak da mükellef olan insanlar ve cinler ise Kur'ân'da Allah'ı tesbîh etmekle emrolunmuşlardır.[29]

3. Akıl Sahibi Olmayan Varlıklar

Kur'ân'daki bazı âyetlerde, genelde akıl sahibi olmayan varlıkları ifade eden *mâ* (ما) ism-i mevsûlü kullanılarak, göklerde ve yerde bulunan her şeyin O'nu tesbih ettiği ifade edilmektedir.[30] Ayrıca özel olarak da Kur'ân'da, yedi gök ve yer[31], dağlar[32], kuşlar[33] ve gök gürültüsü[34] gibi bazı varlıkların Allah'ı tesbîh ettikleri bildirilmektedir. Ayrıca "Göklerde ve yerde olanların, güneş, ay, yıldızlar, dağlar, ağaçlar, hayvanlar ve insanların birçoğunun Allah'a secde ettiğini görmez misin?..." (Hacc 22/18) âyeti de bazı akılsız varlıkların Allah'a 'secde' ettiğini ifade etmektedir.[35] Çalışmamızın

---

27 Bkz: İsrâ 17/44; Nûr 24/36.

28 Bkz: A'râf 7/206; Ra'd 13/13; Enbiyâ 21/19-20; Zümer 39/75; Ğâfir 40/7; Fussilet 41/38; Şûrâ 42/5.

29 Örnek olarak bkz: Âlü İmrân 3/41; Hicr 15/98; Tâ-Hâ 20/130; Ahzâb 33/42; Ğâfir 40/55; A'lâ 87/1.

30 Bkz: Hadîd 57/1; Haşr 59/1, 24; Saff 61/1; Cuma 62/1; Teğâbün 64/1.

31 Bkz: İsrâ 17/44.

32 Bkz: Enbiyâ 21/79.

33 Bkz: Enbiyâ 21/79; Nûr 24/41.

34 Bkz: Ra'd 13/13.

35 Akılsız varlıkların Allah'a secde etmesiyle ilgili olarak ayrıca bkz: Nahl 16/49; Rahmân 55/6.
Bu varlıkların Allah'a secdesi meselesiyle ilgili olarak, konuyu çok fazla dağıtmamak için, burada kısa bir bilgi vermekle yetiniyoruz. Akılsız varlıkların Allah'a secde etmesi, tefsir kitaplarında bu varlıkların Allah'ın emirlerine uymaları, O'nun koymuş olduğu tabiat kanunlarına uygun olarak hareket etmeleri; bu varlıklardan gölgesi olanların, gölgelerinin secdeye benzer bir şekilde yerde uzanması veya bu varlıkların gerçek anlamda Allah'a secde etmeleri şeklinde

temelini oluşturan asıl konu da, özellikle bu akıl sahibi olmayan varlıkların tesbîhinin ne anlama geldiğidir.

C. Varlıkların Allah'ı Tesbîh Etmesiyle İlgili Üç Farklı Yaklaşım

Bütün varlıkların, özellikle de akıl sahibi olmayan varlıkların Yüce Allah'ı tesbîh etmesiyle ilgili olarak iki temel yaklaşım ve bir de birleştirici yaklaşım bulunmaktadır. Birinci yaklaşım, bu varlıkların kendilerine mahsus bir dille, bizim anlayamayacağımız bir şekilde Allah'ı sözlü olarak tesbîh ettikleri şeklindedir. İkinci yaklaşım ise bu varlıkların, var oluşları itibâriyle Allah'ın varlığına, birliğine ve eksiksizliğine delâlet etmeleri şeklindedir. Bir üçüncü yaklaşım olarak da, söz konusu edilen âyetlerde zikri geçen akıllı varlıkların sözlü, akılsız varlıkların ise delâlet yoluyla Allah'ı tesbîh etmeleri anlayışını da zikredebiliriz. Şimdi bu üç yaklaşımı, dirâyet ve rivâyet tefsirlerinden, işârî tefsirlerden ve modern dönemde yazılmış tefsirlerden hareketle ortaya koymaya çalışacağız.

1. Söz Konusu Tesbîhin Sözlü Tesbîh Olarak Kabul Edilmesi (Hakîkat Yaklaşımı)

a. Bütün Varlıkların Tesbîhi

Var olan her şeyin Allah'ı hamd ile tesbîh ettiklerini ifade eden İsrâ 17/44 âyetinin öncesindeki 39-43. âyetlerde, hiçbir şeyin, özellikle de meleklerin Yüce Allah'a ortak koşulmaması emredilmekte; O'nun bir ortağının olmasının kesinlikle imkân dâhilinde olmadığı ve O'nun bu gibi noksanlıklardan münezzeh olduğu ifade edilmektedir. Devamında gelen 44. âyette de yedi göğün, yerin ve bunlarda bulunanların O'nu tesbîh ettiği; zira var olan her şeyin O'nu överek tesbîh ettiği; fakat insanların bunu anlamadığı ifade edilmektedir. Bazı âlimler, buradaki tesbîhi hakîkat olarak kabul etmekte ve akılsız varlıkların, kendilerine mahsus bir dille, sözlü olarak Allah'ı tesbîh etmeleri şeklinde anlamaktadırlar. Bu başlık altında, söz konusu âyetleri bu doğrultuda tefsir eden müfessirlerin görüşlerine yer verilecektir.

---

anlaşılmıştır. Bkz: et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, XVI, 486-487, Tahkîk: Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, Dâru Hicr, Kâhire, 1422/2001; er-Râzî, Fahreddîn Muhammed b. Ömer b. Huseyn b. Ali el-Kureşî et-Teymî el-Bekrî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XXIII, 19, el-Matbabatü'l-Behiyyetü'l-Mısriyye, Mısır, trs.; İbn Kesîr, 'İmâdü'd-Dîn Ebu'l-Fidâ' İsmâîl b. Ömer, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, III, 200, Mektebetü'l-Menâr, Ürdün, 1410/1990; el-Kâsimî, Muhammed Cemâleddîn, *Mehâsinü't-Te'vîl*, XII, 15, Tashîh ve Tahrîc: Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Dâru'l-Fikr, 2. Baskı, Beyrut, 1398/1978; Elmalılı, age, V, 3390; Ateş, Süleyman, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri*, VI, 16-17, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, 1997.

Öncelikle belirtmek gerekir ki Kur'an'da, bizim akılsız veya cansız olarak gördüğümüz bütün varlıkların Allah'ı tesbîh ettiklerini ve O'na secde ettiklerini ifade eden âyetlerin yanı sıra, bazı varlıkların canlı, his sahibi ve akıllı olduğunu, hatta konuştuğunu îmâ eden başka bazı âyetler de bulunmaktadır. Bunlardan bazıları şu şekildedir:

1. "Öyle taşlar vardır ki Allah korkusuyla yuvarlanırlar!" (Bakara 2/74)
2. "(Allah) duman halinde olan göğe yöneldi; ona ve yerküreye şöyle buyurdu: 'İsteyerek veya istemeyerek gelin!' Onlar da 'İsteyerek geldik!' dediler." (Fussilet 41/11)
3. "Allah'a çocuk isnâd etmelerinden dolayı neredeyse gökler yarılacak, yer çatlayacak ve dağlar yerle bir olacaktı!" (Meryem 19/90-91)[36]
4. Ayrıca Kur'ân'da, Hz. Süleyman'a kuş dilinin öğretildiği[37], onun Hüdhüd kuşu ile konuştuğu[38] ve bir karıncanın konuşmasını anladığı[39] ifade edilmektedir.

Ayrıca akletme yeteneği olmayan varlıkların Allah'ı tesbîhini hakîkî anlamda kabul edenler, Hz. Peygamber'den nakledilen bazı hadisleri, sahâbe ve tâbiûndan nakledilen bazı haberleri konuyla ilgili delil olarak kullanmaktadırlar. Bu hadis ve haberlerden bazıları şu şekildedir:

1. Hz. Peygamber (sav)'den nakledilen bir hadis şu şekildedir: "Bir karınca, bir peygamberi ısırır; bu peygamber, karıncanın bulunduğu yuvanın yakılmasını emreder ve yuva yakılır. Bunun üzerine Yüce Allah o peygamberi: 'Bir

---

36 Bazı müfessirler, bu ilk üç âyetteki ifadelerin hakikat olarak anlaşılmasını da mümkün görmekle beraber, bunların, Allah'ın kudret ve azametini ifade eden, söz konusu varlıkların tabiatları gereği O'nun emrine uyduklarını bildiren, Allah'a çocuk isnâd edenlerin bu iddialarının ne kadar korkunç olduğunu ifade eden birer mecâz olabileceğini de söylemektedirler. Örnek olarak bkz: ez-Zemahşerî, age, I, 157, III, 43, IV, 184; er-Râzî, age, XXI, 254; el-Âlûsî, Ebu'l-Fadl Şihâbüddîn es-Seyyid Mahmûd, *Rûhu'l-Meânî fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî*, XVI, 139, XXIV, 103, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1406/1985.

37 Bkz: Neml 27/16.

38 Bkz: Neml 27/20-28.

39 Bkz: Neml 27/18-19.
Yukarıdaki ilk üç maddede zikrettiğimiz âyetleri mecâz olarak değerlendiren Zemahşerî, Neml Sûresi'nde zikredilen Hz. Süleyman'ın kuşların -özelde de Hüdhüd kuşunun- ve bir karıncanın dilini anlamasını ise Allah'ın ona bahşettiği bir mucize olarak görmekte; Neml 27/16 âyetinin tefsirinde de Hz. Süleyman'ın, bülbül, tavus, hüdhüd gibi bazı kuşların ötüşlerinin ne anlama geldiğini yanındaki kişilere anlattığını ifade etmektedir. Bkz: ez-Zemahşerî, age, III, 342-351.

tek karınca yüzünden, tesbîhte bulunan koskoca bir topluluğu yaktırdın!' diye vahiy yoluyla azarlar."[40]

2. Yine Hz. Peygamber'den şöyle bir hadis nakledilmektedir: "Hz. Nûh'un oğluna emrettiği bir şeyi size haber vereyim mi? O, oğluna şöyle demiştir: Oğlum! Sana 'sübhânallâhi ve bihamdihî' demeni emrediyorum; zira bu, bütün mahlûkâtın duâsı ve tesbîhi olup, onlar bu duâ sayesinde rızıklandırılırlar. Nitekim Yüce Allah 'Var olan her şey O'nu hamd ile tesbîh etmektedir.' (İsrâ 17/44) buyurmaktadır."[41]

3. Hz. Peygamber kurbağaları öldürmekten menetmiş, onların vıraklamasının tesbîh olduğunu söylemiştir.[42]

4. Hz. Peygamber, bir gün yüklü binek hayvanlarının üzerinde oturan bazı insanları görür ve onlara şöyle buyurur: "Onlara sâlim olarak binin, sâlim olarak inin; onları yollarda ve sokaklarda konuşmalarınız için birer kürsü haline getirmeyin; zira nice hayvan vardır ki üzerine binenden daha hayırlıdır ve Allah'ı ondan daha çok zikreder."[43]

5. Hz. Peygamber bir gün iki kabrin yanından geçerken "Bu ikisine azap edilmektedir; fakat bunlar, büyük bir günahtan dolayı azaba uğramıyorlar. Bunlardan biri idrardan kaçınmaz, diğeri de (insanlar arasında) laf taşırdı." buyurmuş; sonra da yaş bir hurma dalı alıp ikiye bölmüş, iki kabre bunları dikmiş ve "Umulur ki bu iki dal, kurumadıkları sürece onların azabını hafifletir." buyurmuştur.[44]

---

[40] es-Suyûtî, Celâleddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr, *ed-Dürrü'l-Mensûr fi't-Tefsîri bi'l-Me'sûr*, IX, 354, Tahkîk: Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, Merkezü Hicr li'l-Buhûsi ve'd-Dirâsâti'l-Arabiyye ve'l-İslâmiyye, Kâhire, 1424/2003.
Hadisin kaynağı için bkz: Buhârî, Cihâd ve Siyer, 147; Müslim, Selâm, 148; Ebû Dâvûd, Edeb, 164; İbn Mâce, Sayd, 10; Nesâî, Sayd ve Zebâih, 38.

[41] et-Taberî, age, XIV, 605; es-Suyûtî, age, IX, 351-352; el-Âlûsî, age, XV, 84.
İbn Kesîr de bu hadisi nakletmiş, fakat zayıf olduğunu söylemiştir. Bkz: İbn Kesîr, age, III, 41.
Hadisin kaynağı için bkz: Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, II, 170, 225.

[42] İbn Kesîr, age, III, 41; es-Suyûtî, age, IX, 354; el-Âlûsî, age, XV, 84.
Hadisin kaynağı için bkz: Nesâî, Sayd ve Zebâih, 36; İbn Mâce, Sayd, 10; et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Evsat*, IV, 104 (3716).

[43] İbn Kesîr, age, III, 41; es-Suyûtî, age, IX, 353; el-Âlûsî, age, XV, 84.
Hadisin kaynağı için bkz: Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, III, 439-441.

[44] İbn Kesîr, age, III, 41-42.
Hadisin kaynağı için bkz: Buhârî, Vudû' 57, 59, Cenâiz, 81, 88, Edeb, 46, 49; Müslim, Tahâret, 291; Tirmizi, Tahâret, 53; Ebu Dâvûd, Tahâret, 11; İbn Mâce, Tahâret, 26; Nesâî, Tahâret, 27.
Bazı âlimler, Hz. Peygamber'in 'kurumadıkları sürece' ifadesinden, bu iki dalın yaş oldukları sürece tesbîh ettiğini, böylece kabirdekilerin azabını hafiflettiğini, kurudukları zaman ise tesbîhlerinin kesildiğini anlamışlardır. Bkz: İbn Kesîr, age, III, 42; el-Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Farh el-

6. Rasûlullah (sav), önceleri bir hurma kütüğünün üzerine çıkarak hutbe okuyordu. Ensâr'dan birinin Rasûlullah'a bir minber yapılmasını teklif etmesi üzerine Rasûlullah'a minber yapıldı. Cuma günü olunca Rasûlullah minberin üzerine çıktı. Eskiden minber olarak kullanılan hurma kütüğü, bir çocuk gibi ağlamaya başladı. Rasûlullah minberden aşağı inip onu kucakladı. Kütük hâlâ bir çocuk gibi inliyordu. Rasûlullah ise onu teskin etmek istiyordu.[45]
7. Hz. Peygamber, bir hadisinde "Ben Mekke'de, henüz peygamber olmadan önce bana selam veren bir taş biliyorum ve hâlâ onun yerini hatırlıyorum." buyurmuştur.[46]
8. Hz. Peygamber'in İsrâ gecesi göklerin tesbîhini duyduğuna dâir -zayıf olduğu belirtilen- bir hadis nakledilmektedir.[47]
9. Abdullah b. Mes'ûd, "Biz Hz. Peygamber'in yanında iken, yenilen yemeğin tesbîh ettiğini duyuyorduk." buyurmuştur.[48]
10. Ebû Zerr el-Ğıfârî, Hz. Peygamber'in eline aldığı çakıl taşlarının, arı vızıldamasına benzer bir şekilde tesbîhinin duyulduğunu rivayet etmiştir.[49]
11. İbn Abbas, horozun ötüşünü onun kendine mahsus tesbîhi olarak görmüştür.[50]
12. Mücâhid, "İster canlı olsun ister cansız, bütün varlıklar Allah'ı tesbîh eder. Tesbîhleri de *sübhânallâhi ve bihamdihî* şeklindedir." demiştir.[51]

Ensârî el-Hazrecî el-Endelûsî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, X, 267, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1407/1987.

45 el-Kurtubî, age, X, 268.
Hadisin kaynağı için Bkz: Buhârî, Menâkıb, 25; Nesâî, Cuma, 17; Tirmizî, Cuma, 10, Menâkıb, 6.
Bu hadis de İslâm âlimleri tarafından, bizim gözümüzde cansız olan bazı varlıkların, bazen canlılık ve hatta akıllılık emâreleri gösterebileceğine dair delil olarak kullanılmıştır.

46 el-Kurtubî, age, X, 268.
Hadisin kaynağı için bkz: Müslim, Fezâil, 2; Tirmizî, Menâkıb, 5.

47 İbn Kesîr, age, III, 41; es-Suyûtî, age, IX, 350.

48 İbn Kesîr, age, III, 41; es-Suyûtî, age, IX, 364; el-Bursevî, İsmail Hakkı, *Rûhu'l-Beyân*, V, 163, Matbaa-i Osmâniye, Dersaâdet, 1330-1347/1912-1928; el-Âlûsî, age, XV, 84.
Hadisin kaynağı için bkz: Buhârî, Menâkıb, 25; Tirmizî, Menâkıb, 6; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, I, 460; et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Evsat*, IV, 384 (4501), VII, 261 (7447).

49 İbn Kesîr, age, III, 41; el-Bursevî, age, V, 164.
Hadisin kaynağı için bkz: et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Evsat*, IV, 245 (4097).

50 es-Suyûtî, age, IX, 352.

51 el-Bursevî, age, V, 163.

13. Katâde, Dahhâk ve el-Hasenü'l-Basrî, 'Var olan her şey O'nu hamd ile tesbîh eder' âyetini "Canlı olan her şey O'nu tesbîh eder." şeklinde açıklamışlardır.[52]
14. Birisi el-Hasenü'l-Basrî'ye bir sofrayı göstererek onun da Allah'ı tesbîh edip etmediğini sorar; o da buna "Bir zamanlar (yani kesilip tahta olmadan önce) tesbîh ediyordu" cevabını verir.[53]
15. İkrime konuyla ilgili şöyle demiştir: "(Canlı) ağaçlar (Allah'ı) tesbîh eder; fakat (kesilmiş ağaç) direkler tesbîh etmez."[54]
16. Yine İkrime şöyle demiştir: "Hiç biriniz hayvanını ve öküzünü ayıplamasın; çünkü herşey Allah'ı hamd ile tesbîh etmektedir."[55]
17. Mikdâm b. Ma'dîkerb de "Toprak ıslakken tesbîh eder; kuruyunca tesbîhi bırakır. Yaprak, ağaçta iken tesbîh eder; kuruyup yere düşünce tesbîhi bırakır. Su, aktığı müddetçe tesbîh eder. Elbise yeniyken tesbîh eder; eskiyince tesbîhi bırakır. Vahşi hayvanlar ve kuşlar, bağırdıkları zaman tesbîh ederler; susunca tesbîhi bırakırlar." demiştir.[56]
18. Seleften bazıları, bu gibi âyet ve hadislerden hareketle suyun şırıltısını, kapının gıcırtısını bu varlıkların tesbîhi olarak görmüşlerdir.[57]

Bütün bu hadis ve haberler, kâinattaki birtakım varlıkların, bizim bilemediğimiz ve kavrayamadığımız bazı yanlarının olduğunu ve bunların, ancak akıllı varlıkların sahip olabileceği birtakım özelliklere sahip olduğunu ifade etmektedir. Bu hadis ve haberlerden bazıları, hayvan ve bitki gibi canlı varlıkların, akıllı varlıkların sahip olduğu bazı özelliklere sahip olduğunu bildirirken, bazıları da taş ve kütük gibi cansız varlıkların da bu özelliklere sahip olduğunu ifade etmektedir.

Tesbîh de bu varlıkların söz konusu özelliklerinden birini oluşturmaktadır. Özellikle rivâyet tefsirleri, bütün varlıkların Allah'ı

---

52 et-Taberî, age, XIV, 606; İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâleddîn Abdurrahmân b. Ali, *Zâdü'l-Mesîr fî İlmi't-Tefsîr*, V, 39, el-Mektebü'l-İslâmî, 3. Baskı, Beyrut, 1404/1984; İbn Kesîr, age, III, 41; es-Suyûtî, age, IX, 358, 363; el-Âlûsî, age, XV, 85.

53 et-Taberî, age, XIV, 606; İbnü'l-Cevzî, age, V, 39; İbn Kesîr, age, III, 41; el-Âlûsî, age, XV, 85.

54 et-Taberî, age, XIV, 605; İbnü'l-Cevzî, age, V, 39; İbn Kesîr, age, III, 41; es-Suyûtî, age, IX, 355; el-Bursevî, age, V, 163.

55 et-Taberî, age, XIV, 605.

56 İbnü'l-Cevzî, age, V, 39; İbn Kesîr, age, III, 41; es-Suyûtî, age, IX, 355; el-Bursevî, age, V, 163.

57 İbnü'l-Cevzî, age, V, 39; İbn Kesîr, age, III, 41; es-Suyûtî, age, IX, 355; el-Bursevî, age, V, 163.

tesbîh ettiğini bildiren âyetleri açıklarken, bu gibi rivâyetleri zikretmektedirler. Şimdi, rivâyet ve dirâyet tefsirlerinden, işârî tefsirlerden ve modern dönem tefsirlerinden konuya hakîkat olarak bakanların yaklaşımı incelenecektir.

Kur'ân'da yer alan "Yedi gök, yer ve bunlarda bulunan herkes O'nu tesbih etmektedir; O'nu övgü ile tesbîh etmeyen hiçbir şey yoktur, ancak siz onların tesbihlerini kavrayamıyorsunuz. Şüphesiz O, hilm sahibidir, bağışlayıcıdır." (İsrâ 17/44)[58] âyetiyle ilgili olarak, rivâyet tefsirinin en önde gelen ismi olan Taberî (v. 310/922), yukarıda sıraladığımız nakillerden birkaçını zikrederek, muhtemelen diğer görüşle (delâlet tesbîhiyle) ilgili kendine herhangi bir nakil ulaşmadığından, tabiî olarak o görüşe hiç yer vermemiş; sadece âyetteki tesbîhin hakîkî anlamda olduğu yönündeki görüşleri zikretmiştir.[59] Ayrıca Taberî, âyetin 'Fakat siz onların tesbihlerini anlamazsınız' kısmını da 'Sizin dilinizden başka bir dille tesbîh eden bu varlıkların tesbîhini anlamazsınız' şeklinde açıklamıştır.[60] Yine Taberî, âyetin sonundaki 'O halîmdir, ğafûrdur' ifadesini de, müşriklerden bahseden önceki âyetlerle irtibat kurarak "Allah, emrine muhâlefet edenler ve kendini inkâr edenler konusunda aceleci davranmaz; durum böyle olsaydı, kendisine ortak koşan müşrikleri cezalandırma konusunda bu şekilde davranırdı. Ve eğer bu kişiler tevbe ederlerse, onları bağışlayarak günahlarını örter." şeklinde açıklamıştır.[61]

İbnü'l-Cevzî (v. 597/1201), bütün varlıkların tabiatları gereği Allah'ın noksansızlığına delâlet etmesi şeklinde ifade edilebilen 'delâlet tesbîhi' de dâhil olmak üzere, konuyla ilgili hemen hemen bütün görüşleri sistemli ve özet bir şekilde ortaya koyduktan sonra, âyetin 'Fakat siz onların tesbihlerini anlamazsınız' bölümünü tefsir ederken, buradaki tesbîh hakîkî anlamda alındığında, söz konusu ifadenin herkese hitap ettiğini, zira genel olarak insanların bu tesbîhi duyamadığını ve anlayamadığını; mecâzî anlamda alındığında ise sadece kâfirlere hitap ettiğini, zira kâfirlerin, bu varlıklardan hareketle gerekli istidlâlde bulunmadıklarını ve ibret almadıklarını ifade etmektedir.[62]

İbn Kesîr (v. 774/1372), bu tesbîhin hayvanları, bitkileri ve cansız varlıkları da kapsadığını söylemekte ve konuyla ilgili iki görüşten biri olan 'bütün varlıkların, kendilerine mahsus bir dille

---

[58] Âyetin metni şu şekildedir:
تُسَبِّحُ لَهُ السَّمَاوَاتُ السَّبْعُ وَالأَرْضُ وَمَن فِيهِنَّ وَإِن مِّن شَيْءٍ إِلاَّ يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ وَلَـكِن لاَّ تَفْقَهُونَ تَسْبِيحَهُمْ إِنَّهُ كَانَ حَلِيماً غَفُوراً .

[59] et-Taberî, age, XIV, 605-607.
[60] et-Taberî, age, XIV, 607.
[61] et-Taberî, age, XIV, 607.
[62] İbnü'l-Cevzî, age, V, 40.

hakîkî olarak Allah'ı tesbîh etmesi' görüşünün daha meşhur olduğunu ifade etmekte ve Abdullah b. Mes'ûd'un 'Hz. Peygamber'in yanında iken yenilen yemeğin tesbîhini duyduklarına' dair sözünü hatırlatmaktadır.[63] Devamında İbn Kesîr, âyeti bu doğrultuda tefsir eden kişilerden nakillerde bulunmaktadır. O, konuyla ilgili iki görüşün olduğunu ve bunlardan daha meşhur olanın, âyetin hakîkî anlamda anlaşılması olduğunu ifade ettiğine göre, diğer görüş olan delâlet tesbîhi görüşünden de haberdardır; fakat o, âyetle ilgili bu doğrultuda herhangi bir nakilde bulunmamaktadır.[64] Suyûtî (v. 911/1505) de bu âyetin tefsirinde, bu tesbîhin hakîkî anlamda olduğu doğrultusunda birçok nakilde bulunmakta; delâlet tesbîhinden ise hiç bahsetmemektedir.[65]

Dirâyet müfessirlerinden Kurtubî (v. 671/1272), akılsız varlıkların tesbîhiyle ilgili olarak bazı hadis ve haberleri naklettikten sonra şunları söylemektedir: "Bu tesbîh, varlıkların Allah'ın varlığına delâlet etmesi olarak anlaşılmamalıdır; çünkü böyle olsaydı, anlaşılabilen bir tesbîh olurdu. Öyleyse Allah neden "Var olan herşey O'nu hamd ile tesbîh eder; fakat siz onların tesbîhini anlayamazsınız." (İsra 17/44) buyurmuştur? Öyleyse bu, sözlü bir tesbîhtir. "Kuşları ve tesbîh eden dağları Dâvûd'a boyun eğdirdik." (Enbiya 21/79) âyetinde kuşların ve dağların tesbîhini anlama kabiliyetinin Hz. Dâvûd'a tahsis edilmesi de buna bir delildir. Bu tesbih, delâlet şeklinde bir tesbîh olsaydı, sadece Hz. Dâvûd'a tahsis edilmesinin bir anlamı olmazdı."[66] Bunları söyledikten sonra Kurtubî, Hz. Peygamber'in hadislerinin, söz konusu âyeti zâhirî anlamıyla, yani hakîkat olarak anlama yönündeki görüşü destekler mâhiyette olduğunu; bundan dolayı âyeti hakîkî anlamda anlamanın daha doğru olduğunu ve son olarak da en doğrusunu Yüce Allah'ın bileceğini ifade etmektedir.[67]

Dirâyet metodunu benimseyen Kurtubî konuya böyle yaklaşırken, sûfîler tarafından kaleme alınan işârî tefsirlerin ilklerinden birinin müellifi olan Sülemî (v. 412/1021), sûfîlerin Kur'ân âyetleriyle ilgili yorumlarını bir araya toplamak amacıyla yazdığı *Hakâiku't-Tefsîr* adlı eserinde, söz konusu âyetin tefsirinde sûfî Ebû Osmân el-Mağribî'den şöyle bir görüş nakletmektedir:

---

63 İbn Kesîr, age, III, 41.
64 İbn Kesîr, age, III, 41-42.
65 es-Suyûtî, age, IX, 350-366.
66 el-Kurtubî, age, X, 266-268, XVII, 235.
67 el-Kurtubî, age, X, 268.

> "Varlıkların hepsi, farklı dillerde Allah'ı tesbîh etmektedir; fakat onların tesbîhini, kalp kulakları açık olan rabbânî âlimlerden başkası duyamaz ve anlayamaz." [68]

Ayrıca Sülemî, bütün varlıkların gölgelerinin Allah'a secde ettiğini ifade eden Nahl 16/48 âyetinin tefsirinde, Yüce Allah'ın, canlı-cansız bütün varlıklar arasında kendisiyle sürekli çekişen ve mücadele eden insandan başka bir varlık yaratmadığını; sadece insanın sürekli olarak gerçekte sahip olmadığı bilgilere sahip olduğunu iddia ettiğini; Allah'a eş ve çocuk isnâd ederek O'nun vahdâniyetine saldırdığını; insanın O'na boyun eğme ve teslimiyet gösterme konusunda büyüklük tasladığını ifade etmektedir.[69]

Sûfî müfessir İsmail Hakkı Bursevî (v. 1137/1724) de, söz konusu âyeti (İsrâ 17/44) önce '*tek gözleri ve tek kulakları olan zâhir ehli*' olarak nitelediği Zemahşerî, Beyzâvî, Ebu's-Suûd ve benzerlerinin görüşleri doğrultusunda delâlet tesbîhi olarak açıkladıktan sonra, kendisinin de desteklediği âyetteki tesbîhin hakîkat olarak anlaşılmasıyla ilgili nakil ve açıklamalarda bulunmaktadır.[70] Bu nakillerden Bursevî, cansız varlıkların tesbîhinin de mümkün olduğu sonucunu çıkarmakta; bunu ancak mucizeleri ve hârikulâde olayları inkâr edenlerin reddedebileceğini söylemektedir.[71]

Bu noktada Bursevî, büyük sûfî Muhyiddîn İbnü'l-Arabî (v. 638/1240)'den de şöyle bir nakilde bulunmaktadır:

> "İnsanların çoğu, gözleriyle gördükleriyle sınırlı oldukları için, cansız varlıkların akıllarının olmadığını söyler; halbuki durum bize göre böyle değildir; bilakis hayat sırrı, bütün âlemde gizli olarak bulunmaktadır. Zira "Müezzinin sesini duyan yaş-kuru her şey, onun söylediklerine şâhitlik eder."[72] şeklinde bir hadis vârid olmuştur; oysa bilme özelliğine sahip olan bir varlıktan başkası şâhitlikte bulunamaz. Allah, insan ve cinlerin gözlerinden, cansız varlıkların hayat sahibi olduklarını idrâk etme kabiliyetini almıştır; fakat bizim gibi O'nun dilediği bazı insanlar bundan müstesnâdır. Allah, bizim gözlerimizi, bu cansız varlıkların hayat sahibi olduğu bilgisine açtığı ve bize onların tesbîh ve konuşmalarını duyma imkânı verdiği için, bizim bu konuda herhangi bir delile ihtiyacımız yoktur. Allah'ın

---

68 es-Sülemî, Ebû Abdirrahmân Muhammed b. Hüseyin b. Muhammed b. Mûsâ el-Ezdî, *Tefsîru's-Sülemî (Hakâiku't-Tefsîr)*, I, 388, Tahkîk: Seyyid İmrân, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1421/2001.

69 es-Sülemî, age, I, 368.

70 el-Bursevî, age, V, 162-167.

71 el-Bursevî, age, V, 164.

72 Bkz: Ebû Dâvûd, Salât, 31; Nesâî, Ezân 14; İbn Mâce, Ezân, 5.

dağa tecellî etmesi sonucu dağın paramparça oluşu[73] da bununla ilgilidir; dağın parçalanması, onun Allah'ın azametini bilmesinden dolayı gerçekleşmiştir; dağın böyle bir idrâk kâbiliyeti olmasaydı, parçalanmazdı."[74]

Bursevî, bu gibi nakillerden sonra, genel olarak cansız kabul edilen varlıkların, *keşf erbâbı*na göre canlı olduğunu; nitekim sâlim kalp sahibi olup bu varlıklara kulak verenlerin, bunların kelâmlarını duyabileceğini söylemektedir.[75] Devamında Bursevî, Üftâde, Aziz Mahmûd Hüdâî ve kendi şeyhi Osman Fazlî-i Atpazârî'den, cansız varlıkların tesbîhlerini duyduklarına dair örnek bazı olaylar ve görüşler nakletmektedir.[76]

Sûfî müfessir İbn Acîbe (v. 1224/1809), âyeti delâlet tesbîhi olarak açıklayan Beyzâvî'den bir nakilde bulunduktan sonra, tercihe şâyân olan görüşün ise sözlü tesbîh yönündeki görüş olduğunu, *keşf ehli*nin de bu yönde görüş bildirdiğini söylemekte; konuyla ilgili bazı hadis ve haberler nakletmekte ve son olarak, Ehl-i Sünnet'in cansız varlıklar için de tesbîh ve benzeri şeyleri mümkün gördüğünü ifade etmektedir.[77] Görüldüğü gibi genel olarak sûfî müfessirler, sıradan insanlarla keşf ehli arasında; zâhir ehliyle keşf erbâbı arasında, varlıkların tesbîhini anlama konusunda bâriz bir fark olduğunu ifade etmektedirler.

Modern dönemde yaşamış olan Elmalılı (v. 1361/1942), ileride geleceği gibi delâlet tesbîhi yönündeki görüşü tercih etmesine rağmen, konuyla ilgili olarak şunları söylemekten de kendini alamamıştır:

---

[73] İbnü'l-Arabî burada, Hz. Mûsâ'nın Yüce Allah'ı görmek istemesi; Allah'ın, bunun mümkün olmadığını söylemesi; bunu ispat sadedinde de, dağa tecellî edeceğini, dağ yerinde sâbit ve sağlam kalabilirse, O'nu görmesinin de mümkün olduğunu söylemesi; dağa tecellî ettiği zaman da dağın paramparça oluşu ile ilgili Kur'ân âyetine işarette bulunmaktadır. Bkz: A'râf 7/143.

[74] el-Bursevî, age, V, 165. Ayrıca bkz: el-Âlûsî, age, XV, 85-86.
İbnü'l-Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye* adlı eserinde de, İsrâ 17/44 âyetiyle ilgili olarak Hz. Peygamber'in elinde taşların tesbîh ettiğini bildiren hadisi hatırlatmakta; taşların günümüzde de tesbîhe devam ettiğini, fakat bunun genel insan kitlesi tarafından duyulamadığını, ancak kulakları [kerâmet vasıtasıyla] genel kuralı aşma kabiliyetine sahip olan kişilerin bu tesbîhi duyabildiğini; dolayısıyla söz konusu âyetin hakîkî anlamda anlaşılması gerektiğini; âyeti delâlet tesbîhi olarak açıklayanların da, Yüce Allah'ın 'Fakat siz anlamazsınız' şeklindeki sözünü yalanladıklarını, zira delâlet tesbîhinin anlaşılabilir bir tesbîh olduğunu ifade etmektedir; bkz: İbnü'l-Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, I, 398-399, Dâru Sâdır, Beyrut, trs.

[75] el-Bursevî, age, V, 165.

[76] el-Bursevî, age, V, 165.

[77] İbn Acîbe, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. el-Mehdî el-Hasenî, *el-Bahru'l-Medîd fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd*, IV, 95-96, Tahkîk: Ömer Ahmed er-Râvî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1423/2002.

> "Çoğunluğa ait olan bu tesbihin delâlet şeklinde bir tesbih olduğu görüşü, avamın aklına daha uygun görünürse de, Rasûlullah'ın elinde taşların tesbihinin duyulması gibi birçok hadis ve haber, azınlığın görüşünü teyit etmektedir. Muhyiddîn İbnü'l-Arabî ve başka birçok sûfî de bu görüştedir." [78]

Yine modern dönemde yaşamış olan Şiî müfessir Tabâtabâî (v. 1401/1981) de, delâlet tesbîhi de dâhil olmak üzere konuyla ilgili daha önce yapılan bazı yorumları aktardıktan sonra, Hz. Dâvûd'la beraber dağların ve kuşların tesbîh etmesine dâir âyetlerden ve Hz. Peygamber'in elinde çakıl taşlarının tesbîh etmesi gibi hadislerden dolayı bu tesbîhin hakîkî anlamda olduğunu kabul etmektedir.[79]

Günümüz müfessirlerinden Süleyman Ateş, biz insanların, varlıkların ancak dış yüzünü görebildiğimizi; sınırlı algı sistemimizin, varlıkların gerçek mâhiyetini kavramaktan uzak olduğunu; fakat bu yetersiz algılar sınırını aşıp Allah'ın nûruyla bakma yeteneğini kazanan birçok kimsenin, her zerreden Allah'ın tesbîhini duyduğunu söylemekte; konuyla ilgili yukarıda zikrettiğimiz bazı hadisleri ve kendi başından geçen bazı olayları da anlatmak sûretiyle, varlıkların hakîkî anlamda tesbîh etmelerini mümkün gördüğünü ifade etmektedir.[80]

b. Dağların ve Kuşların Tesbîhi

Kur'ân'da, tesbîh konusuyla ilgili İsrâ 17/44 âyetindeki gibi genel ifadelerin yanı sıra, somut bazı varlıkların da Allah'ı tesbîh ettiğine dair âyetler bulunmaktadır. Meselâ Kur'ân'da, dağların ve kuşların Allah'ı tesbîh etmeleriyle ilgili olarak "Dağları ve kuşları Dâvûd'a boyun eğdirdik, onunla beraber tesbih ediyorlardı." (Enbiyâ 21/79)[81] ve "Andolsun, Davud'a tarafımızdan bir üstünlük verdik. "Ey dağlar ve kuşlar! Onunla beraber tesbih edin" dedik." (Sebe' 34/10)[82] buyurulmaktadır. Şimdi de sırayla, rivâyet ve dirâyet tefsirlerinin, işârî tefsirlerin ve modern dönemde yazılmış olan tefsirlerin bu gibi somut örneklere yaklaşımı ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Taberî, dağların ve kuşların Hz. Dâvûd'la beraber tesbîh ettiğini ifade eden bu âyetle ilgili olarak Katâde'den "Dağlar ve kuşlar, onunla beraber duâ ederlerdi (veya namaz kılarlardı)" şeklinde bir

---

78 Elmalılı, age, V, 3180-3181.

79 et-Tabâtabâî, es-Seyyid Muhammed Hüseyin, *el-Mîzân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, XIII, 108-112, 120-123, Müessese-i Matbûât-i İsmâîliyyân, 2. Baskı, Kum, 1392/1972.

80 Ateş, age, V, 220.

81 Âyetin metni şu şekildedir:

...وَسَخَّرْنَا مَعَ دَاوُودَ الْجِبَالَ يُسَبِّحْنَ وَالطَّيْرَ...

82 Âyetin metni şu şekildedir:

وَلَقَدْ آتَيْنَا دَاوُودَ مِنَّا فَضْلاً يَا جِبَالُ أَوِّبِي مَعَهُ وَالطَّيْرَ ...

nakilde bulunmaktadır.[83] Ayrıca Taberî, "Göklerde ve yerde olan kimselerin, kanatlarını çırparak uçan kuşların Allah'ı tesbîh ettiklerini görmedin mi? Her biri kendi duâsını (salâtını) ve tesbîhini bilmiştir. Allah da onların ne yaptıklarını bilmektedir." (Nûr 24/41)[84] âyetiyle ilgili olarak, bu âyette geçen 'salât'ın insan, melek ve cin gibi akıllı varlıklar için; 'tesbîh'in de akıl sahibi olmayan diğer bütün varlıklar için kullanıldığına dair birkaç görüş nakletmiştir.[85]

İbn Kesîr de Enbiyâ 21/79 âyetinin tefsirinde, Hz. Dâvûd'un güzel sesiyle Zebûr'u okumasından dolayı dağların ve kuşların onun emrine verildiğini; o Zebûr'u okurken, kuşların havada durup ona mukâbelede bulunduklarını; dağların da onun sesini yankılandırarak geri döndürdüklerini söylemektedir.[86] Ayrıca İbn Kesîr Nûr 24/41 âyetinin tefsîrinde, insan, melek ve cinlerin, hayvanların, hatta cansız varlıkların Allah'ı tesbîh ettiklerini söyledikten sonra İsrâ 17/44 âyetini hatırlatmakta ve kuşların tesbîhi ile ilgili olarak, Allah'ın kendilerine ilhâm etmesi sonucu uçarken tesbîh ederek O'na ibadet ettiklerini; âyette geçtiği gibi kuşların kendi tesbîh ve ibadet şekillerini çok iyi bildiklerini söylemektedir.[87]

Rivâyet tefsirlerinde tesbîh meselesine genel yaklaşım bu doğrultudadır. Dirâyet tefsirlerinde ise durum kısmen farklılaşmakta; özellikle Zemahşerî (v. 538/1143) ve Râzî (v. 606/1209), mecâz yaklaşımı başlığı altında ayrıntılı olarak inceleneceği gibi, İsrâ 17/44 âyetindeki tesbîhi delâlet tesbîhi olarak kabul etmekle beraber, dağların ve kuşların tesbîhiyle ilgili olarak hakîkat anlayışı doğrultusunda da açıklamalar yapmaktadırlar. Meselâ Zemahşerî, Enbiyâ 21/79 âyetiyle ilgili şöyle demektedir:

> "'Dağlar nasıl konuşur ve tesbîh eder?' dersen, ben de cevaben derim ki: 'Bu, Allah Mûsâ ile konuştuğunda kelâmı ağaçta yaratması gibi, kelâmı dağlarda yaratmasıyla gerçekleşmiştir.'"[88]

Zemahşerî, kuşların tesbîhiyle ilgili Nûr 24/41 âyetinin tefsirinde de şunları söylemektedir:

> "Allah nasıl kuşlara akıllı insanların bile ulaşamayacağı başka ince ilimleri ilhâm ettiyse, onlara, kendisine dua etmelerini ve

---

83 et-Taberî, age, XVI, 328. Ayrıca bkz: İbn Acîbe, age, IV, 367.

84 Âyetin metni şu şekildedir:
أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ يُسَبِّحُ لَهُ مَن فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالطَّيْرُ صَافَّاتٍ كُلٌّ قَدْ عَلِمَ صَلَاتَهُ وَتَسْبِيحَهُ وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِمَا يَفْعَلُونَ .

85 et-Taberî, age, XVII, 333-334.

86 İbn Kesîr, age, III, 178.

87 İbn Kesîr, age, III, 279.

88 ez-Zemahşerî, age, III, 126.

kendisini tesbîh etmelerini ilhâm etmesi de zor bir şey değildir."[89]

Görüldüğü gibi Zemahşerî, gerek dağların, gerekse kuşların tesbîhinin hakîkî anlamda olmasını imkân dâhilinde görmektedir. Ayrıca Zemahşerî, Enbiyâ 21/79 âyetinde dağların kuşlardan önce zikredilmesinin hikmetini de şöyle açıklamaktadır: "Dağların Hz. Dâvûd'un emrine verilmesi ve tesbîh etmesi, daha ilginç ve Allah'ın kudretini göstermek bakımından daha kuvvetli olduğundan dolayı dağlar önce zikredilmiştir; çünkü dağlar cansız, kuşlar ise konuşamamalarına rağmen (en azından) canlı varlıklardır."[90]

Râzî de Enbiyâ 21/79 âyetinde zikri geçen dağların tesbîhi hakkında her iki görüşü de zikrettikten sonra, buradaki tesbîhin hakîkat olarak anlaşılmasının önünde bir engel olmadığını ifade etmektedir.[91] Kuşların tesbîhiyle ilgili olarak da Râzî, kuşların konuşabilmesinin önünde bir engel olmadığını; fakat kuşların, mükellef birer varlık olan insanların ve cinlerin akıl seviyesine ulaşamayacağını; fakat onların durumunun, mükellef olmasalar bile, emir ve yasaklara muhatap olma konusunda büluğ çağına ermemiş bir çocuğun durumuna benzetilebileceğini söylemektedir.[92]

Ayrıca Râzî, dağların ve kuşların tesbîhini delâlet tesbîhi olarak anlayanların, bu tesbîhin Hz. Dâvûd'a tahsis edilmesini de, sadece onun bunu zarûrî ve kesin bir şekilde bilmesi ve bunun sonucu yakîn ve ta'zîminin artması olarak açıkladıklarını aktarmaktadır.[93] Fakat Râzî, buradaki tesbîhi hakîkat olarak anlamanın daha doğru olduğunu düşünmektedir.[94]

Râzî, Nûr 24/41 âyetinin tefsirinde kuşların gerçek anlamda tesbîh ettiğini söyleyenlerin görüşünü aktardıktan sonra, kelâmcıların bu açıklamayı tuhaf gördüklerini ve şöyle dediklerini nakletmektedir:

"Eğer kuşlar Allah'ı tanımış olsalardı, onlar da tıpkı bizim konuşma ve işaretlerimizi anlayan akıllı varlıklar gibi olurlardı. Fakat hiç de böyle değiller; çünkü kuşların, bütün bu işleri bilmeyen bir çocuktan bile daha eksik olduklarını kesin olarak bilmekteyiz. Dolayısıyla bu özelliğin kuşlarda hiç bulunmaması gerekir. Kuşların Allah'ı bilmedikleri sabit olunca, onların Allah'ı bizzat tesbih etmeleri de imkânsız olur. Böylece kuşların

89 ez-Zemahşerî, age, III, 238.
90 ez-Zemahşerî, age, III, 126.
91 er-Râzî, age, XXII, 199.
92 er-Râzî, age, XXII, 200.
93 er-Râzî, age, XXII, 199.
94 er-Râzî, age, XXII, 199.

ancak lisân-ı halleriyle Allah'ı tesbih ettikleri kesinlik kazanmış olur."[95]

Devamında Râzî, örümcek, arı, turna kuşu, kirpi, at, köpek ve karınca gibi bazı hayvanların sahip olduğu birtakım özel kâbiliyetlerden söz ettikten sonra şunları söylemektedir:

"En akıllı insanlar bile bu türlü şeyleri yapmaktan âcizdir. Bütün bunlar ortadayken, -her ne kadar hayvanlar insanların bildiği birçok şeyi bilemeseler bile- "Allah tarafından onlara, Allah'ı tanımaları ve O'nu medh-ü senâ etmeleri ilhâm edilmiştir" denilmesi niçin caiz olmasın?"[96]

Râzî'nin bu sözlerinden, bu konuda görüşlerini aktarmış olduğu kelâmcılara katılmadığı anlaşılmaktadır.

Bir başka dirâyet müfessiri olan Kurtubî, Hz. Dâvûd'un dağlarla beraber tesbîh ederek yürüdüğüne ve dağların ve kuşların kendisine eşlik ettiğine dair nakillerde bulunmuş ve bunların hepsinin muhtemel olduğunu söylemiş; devamında da dağların akıl sahibi varlıklar olmamasından dolayı, onların tesbîhinin, Allah'ın eksikliklerden münezzeh oluşuna delâlet etmeleri şeklinde olduğuna dair görüşü de zikretmiştir.[97] Ayrıca Kurtubî, kuşların tesbîhiyle ilgili Nûr 24/41 âyetinin tefsirinde, tercih belirtmeksizin her iki görüş doğrultusunda da nakillerde bulunmaktadır.[98]

Konuyla ilgili Âlûsî (v. 1270/1854) de şöyle demektedir:

"Dağlar ve kuşlar, tıpkı Hz. Peygamber'in elindeki çakıl taşlarının Allah'ı tesbîh etmesi ve insanların da bunu duyması gibi, Hz. Dâvûd ile beraber, ona bahşedilmiş bir mucize olmak üzere, sözlü olarak Allah'ı tesbîh ediyorlardı."[99]

Yine Âlûsî, dağların tesbîhinin, Hz. Dâvûd'un tesbîhinin dağlarda yankılanması olarak kabul edilmesine de karşı çıkmakta ve şunları söylemektedir:

---

95 er-Râzî, age, XXIV, 10-11.

96 er-Râzî, age, XXIV, 11-12.
Râzî, bu âyetle ilgili sözlerine "Şihâbüddîn es-Sem'ânî, "Allah, i'tizâl terazisiyle tartılmaktan münezzehtir!" diye ne güzel söylemiş!" diyerek son vermektedir. Burada Râzî'nin Mu'tezile'ye haksızlık yaptığı görülmektedir; zira daha önce de geçtiği gibi, bir Mu'tezilî olan Zemahşerî, gerek dağların, gerekse kuşların tesbîhinin hakîkî anlamda olmasını imkân dahilinde görmektedir. Bkz: ez-Zemahşerî, age, III, 126, 238.
Ayrıca Râzî, İsrâ 17/44 âyetinin tefsirinde, bir kelimenin aynı yerde hem hakîkî, hem de mecâzî anlamıyla kullanılamayacağından hareketle, tesbîh kelimesinin burada, hem akıllı varlıklar için, hem de akılsız ve cansız varlıklar için geçerli olan mecâzî anlamıyla anlaşılması gerektiğini ifade etmekle, Zemahşerî ile neredeyse aynı şeyleri söylemektedir. Bkz: ez-Zemahşerî, age, II, 644; er-Râzî, age, XX, 220.

97 el-Kurtubî, age, XI, 319-320.

98 el-Kurtubî, age, XII, 286-287.

99 el-Âlûsî, age, XVII, 76.

> "Dağların, onunla beraber tesbîh etmesi, hakîkî anlamdadır; bunun, yankı olarak anlaşılması doğru değildir; zira Yüce Allah dağlara, onunla beraber tesbîh etmelerini emretmiştir; halbuki yankı, dağların değil, Hz. Dâvûd'un tesbîhidir ve bu yankı, sadece Hz. Dâvûd'a mahsus da değildir; zira herkesin sesi dağlarda yankılanır."[100]

Bir başka yerde de Âlûsî şöyle demektedir:

> "Dağların ve kuşların Hz. Dâvûd ile beraber sabah-akşam tesbîhi, onların hal diliyle Allah'ı tesbîhi anlamına gelmez; çünkü tesbîh, bu âyetlerde sabah ve akşama tahsîs edilmiştir; hal diliyle olsaydı, herhangi bir zamana tahsis edilmemesi gerekirdi."[101]

Ayrıca Âlûsî, kuşların tesbîhinin İslâm âlimleri tarafından genel olarak hakîkî anlamda anlaşıldığını; fakat bunun, bizim bildiğimiz lâfızlarla olmasının şart olmadığını söylemektedir.[102]

Sûfî müfessir Kuşeyrî (v. 465/1072), dağların ve kuşların Hz. Dâvûd'la beraber tesbîh etmesiyle ilgili olarak şunları söylemektedir:

> "Allah, tesbîh konusunda ona yardım etmesi için dağlara emir vermiştir; Hz. Dâvûd, yürürken Allah'ı tesbîh eder, dağlar da onun tesbîhine mukabelede bulunarak onunla beraber yürürdü. Kuşlar da o tesbîh ederken ona eşlik etmek sûretiyle ona yardım ederlerdi."[103]

Bursevî, konuyla ilgili olarak İbn Abbâs'tan, Hz. Dâvûd tesbîh ederken dağların da ona cevap verdiğine dair bir nakilde bulunmaktadır.[104] Fakat Bursevî'ye göre dağların cevap vermesi, onun sesinin dağlarda yankılanmasından ibâret değildir; böyle olsaydı, bu durum herkes için geçerli bir şey olur, olayın Hz. Dâvûd'a mahsus bir tarafı kalmazdı.[105] Bursevî, bu tesbîhin hâl diliyle tesbîh olarak anlaşılmasına da aynı gerekçeyle karşı çıkmaktadır.[106]

İbn Acîbe de dağların ve kuşların Hz. Dâvûd'la beraber tesbîh etmesini ve onun da bu tesbîhi anlamasını bir mucize olarak değerlendirmekte; bu tesbîhin sözlü tesbîh olduğunu söylemekte; cansız birer varlık olan dağların tesbîhinin daha ilginç ve mucize olma bakımından daha ilgi çekici olmasından dolayı da âyette,

---

100 el-Âlûsî, age, XXII, 113.
101 el-Âlûsî, age, XXIII, 174.
102 el-Âlûsî, age, XVIII, 187.
103 el-Kuşeyrî, Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdülmelik b. Talha b. Muhammed, *Letâifü'l-İşârât*, II, 512, Takdîm ve Tahkîk: İbrâhîm Besyûnî, el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 2. Baskı, Kâhire, 1401/1981. Ayrıca bkz: İbn Acîbe, age, IV, 367.
104 el-Bursevî, age, V, 163.
105 el-Bursevî, age, V, 506.
106 el-Bursevî, age, V, 506.

dağların kuşlardan önce zikredildiğini ifade etmektedir.[107] Devamında da İbn Acîbe, Hz. Dâvûd tesbîh etmekten yorulup ara verdiği zaman, tesbîh konusunda onu teşvik etmek ve ona dinçlik vermek için, Allah'ın ona, dağların ve kuşların tesbîhini duyurduğu yönünde bir nakilde bulunmaktadır.[108]

Günümüz müfessirlerinden Süleyman Ateş de, dağların ve kuşların tesbîhiyle ilgili âyeti, Hz. Dâvûd'un sesinin güzelliğinden dolayı dağların ve kuşların onunla beraber tesbîh etmeleri, Hz. Dâvûd ilâhî okurken onun okuyuşuna katılmaları olarak anlamıştır.[109]

c. Gök Gürültüsünün Tesbîhi

Kur'ân'da "Gök gürültüsü Allah'ı hamd ile tesbîh eder. Melekler de heybetinden dolayı O'nu tesbîh ederler..." (Ra'd 13/13)[110] şeklinde bir âyet yer almaktadır. Tefsirlerde, bu âyetle ilgili olarak Hz. Peygamber'den şöyle bir hadis nakledilmektedir:

> "Bir Yahudi, Hz. Peygamber (s.a.s.)'e gök gürültüsünün ne olduğunu sormuş; bunun üzerine Hz. Peygamber, "Ra'd, elinde ateşten bir mızrak bulunan ve onunla bulutları Allah'ın dilediği yere sürüp götüren, bulutlar üzerinde görevli bir melektir" buyurmuştur.[111]

Taberî de Bakara 2/19. âyette geçen *ra'd* kelimesinin açıklamasında İbn Abbas'tan şöyle bir nakilde bulunmaktadır: "Ra'd, bir meleğin ismidir; gök gürültüsü olarak işittiğiniz de bu meleğin sesidir."[112] Ayrıca Ebû Hureyre ve Abdullah b. Amr gibi sahâbeden; Dahhâk, el-Hasenü'l-Basrî, İkrime ve Mücâhid gibi tâbiînden de benzer nakiller yapılmıştır.[113]

İbn Kesîr, bu âyetin tefsirinde her şeyin Allah'ı tesbîh ettiğini bildiren İsrâ 17/44 âyetini hatırlatmakla yetinmekte; gök gürültüsü ve bunu duyan kişinin yapacağı dualarla ilgili değişik nakillerde bulunmaktadır.[114]

Râzî de *ra'd*ın bir melek olduğu görüşünü naklettikten sonra, bunun bildiğimiz gök gürültüsü olabileceğini de söylemekte; her

---

[107] İbn Acîbe, age, IV, 366-367.
[108] İbn Acîbe, age, IV, 367.
[109] Ateş, age, V, 515.
[110] Âyetin metni şu şekildedir:
وَيُسَبِّحُ الرَّعْدُ بِحَمْدِهِ وَالْمَلاَئِكَةُ مِنْ خِيفَتِهِ...
[111] er-Râzî, age, XIX, 25; el-Kurtubî, age, I, 217; es-Suyûtî, age, IX, 399-400; İbn Acîbe, age, III, 326.
Hadisin kaynağı için bkz: Tirmizî, Tefsîr, 14; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, I, 274.
[112] et-Taberî, age, I, 358. Ayrıca bkz: el-Kurtubî, age, I, 217; es-Suyûtî, age, IX, 400-401; İbn Acîbe, age, I, 64.
[113] et-Taberî, age, I, 356-360; er-Râzî, age, XIX, 25; es-Suyûtî, age, IX, 401-403.
[114] İbn Kesîr, age, II, 461-462.

şeyin Allah'ı tesbîh ettiğini ifade eden âyeti hatırlatmakta; ayrıca, az sonra zikredeceğimiz Sülemî'nin aktardığı görüşü de sûfîlere isnâd ederek zikretmektedir.[115] Kurtubî ise, âyette meleklerin ayrıca zikredilmiş olmasından hareketle, buradaki *ra'd*'ın bir melek olamayacağını söylemektedir.[116]

Sûfî müfessir Sülemî, bu âyetle ilgili olarak sûfî İbnü'r-Reyhânî'den şöyle bir nakilde bulunmaktadır:

> "Gök gürültüsü, meleklerin çığlıkları; şimşek, onların kalplerinden çıkan sıcak iniltiler; yağmur da onların ağlamalarıdır."[117]

Bursevî de *ra'd*ın bir melek olduğunu; işitilen sesin de onun sesi olduğunu; söz konusu meleğin tesbîh konusundaki üstünlüğünden dolayı tesbîhin özel olarak ona isnâd edildiğini söylemektedir.[118]

Bütün bu görüşlerden anlaşıldığına göre, akılsız varlıkların Allah'ı tesbîh etmesini hakîkat olarak anlayanlar, söz konusu varlıkların tesbîhini anlamayı, bir olağanüstülük olarak görmektedirler. Konuya böyle yaklaşanlar, bu olağanüstü durumu, peygamberler söz konusu olduğu zaman bir mucize, diğer insanlar söz konusu olduğu zaman ise bir kerâmet olarak görmektedirler.

2. Söz Konusu Tesbîhin Delâlet Tesbîhi Olarak Kabul Edilmesi (Mecâz Yaklaşımı)

İnsanoğlu, Kur'ân'ın birçok âyetinde varlıklar üzerinde tefekkür etmeye; bu varlıklardan hareketle Yüce Allah'ın varlığı, birliği, kudretinin yüceliği ve zâtının eksikliklerden münezzeh oluşu sonucuna ulaşmaya çağırılmaktadır.[119] Akılsız varlıkların Allah'ı tesbîh etmesini, bu varlıkların Yüce Allah'ın eksikliklerden münezzeh oluşuna delâlet etmesi şeklinde yorumlayanlar, tefekkürle ilgili bu gibi âyetlerden hareketle ve Kur'ân'ın açıklanmasında naklin yanı sıra akla da büyük önem vermelerinden dolayı böyle bir yoruma meyletmektedirler. Az sonra görüleceği gibi genel olarak bu anlayışı benimseyenler, dirâyet müfessirleri ve modern dönem müfessirleridir.

---

115 er-Râzî, age, XIX, 26.
116 el-Kurtubî, age, IX, 295.
117 es-Sülemî, age, I, 329. Ayrıca bkz: ez-Zemahşerî, age, II, 499; er-Râzî, age, XIX, 26. Zemahşerî bu görüşü, mutasavvıfların bid'atlerinden biri olarak nakletmektedir.
118 el-Bursevî, age, IV, 352.
119 Örnek olarak bkz: Âlû İmrân 3/190-191; En'âm 6/98-105; A'râf 7/185; Ra'd 13/1-4; Nahl 16/10-18, 65-67; Enbiyâ 21/22; Şuarâ 26/7-8; Neml 27/60-64; Ankebût 29/44; Rûm 30/8-31; Sebe' 34/9; Fâtır 35/3; Kâf 50/6.

a. Bütün Varlıkların Tesbîhi

Dirâyet tefsiri yönteminin öncülerinden biri olan Zemahşerî, dağların ve kuşların tesbîhinin hakîkî anlamda olduğunu kabul etmekle beraber, bütün varlıkların Allah'ı tesbîh ettiğini bildiren İsrâ 17/44 âyetinin tefsirinde, aynı kelimenin aynı âyette hem hakîkî, hem de mecâzî anlamda kullanılmasının mümkün olmamasına dâir bir kuraldan hareketle, bu âyetteki tesbîhin hem akıllı varlıklar, hem de akılsız varlıklar için geçerli olan delâlet tesbîhi olduğu yönünde görüş bildirmektedir. O, söz konusu âyette kastedilenin, bütün varlıkların, kendilerini yaratan Yüce Varlık'a, O'nun kudret ve hikmetine delâlet etmek ve O'nun şirkten münezzeh olduğunu göstermek sûretiyle lisân-ı hal ile tesbîh etmeleri olduğunu ifade etmektedir. Âyetin bu şekilde yorumlanması durumunda, varlıkların bu şekildeki tesbîhinin anlaşılır bir tesbîh olması, halbuki söz konusu âyette bunun anlaşılmadığının ifade edilmesiyle ilgili vârid olabilecek bir itiraza da şöyle cevap vermektedir:

> "Burada hitap müşrikleredir. Onlar, göklerin ve yerin yaratıcısının Allah olduğunu kabul ediyorlarsa da, bir yandan da O'na bazı varlıkları ortak koşmaktadırlar. Hal böyle olunca, müşriklerin, var olan her şeyin Allah'ı tesbîh ettiğini, yani O'nu şirkten tenzîh ettiğini anlamadıkları ortaya çıkmaktadır; zira onlar bu tesbîh ve tenzîhi gerçekten anlamış olsalardı, Allah'a şirk koşmamaları gerekirdi."[120]

Zemahşerî, âyetin sonundaki 'O halîmdir, ğafûrdur' ifadesini de, 'müşriklerin gaflet içerisinde olmalarından ve varlıklar üzerinde doğru bir şekilde tefekkürde bulunmamalarından dolayı; bütün varlıkların O'nun birliğine ve eksiksizliğine delâlet etmek sûretiyle Allah'ı tesbîh etmesini anlamamalarından ve bunun sonucu olarak Allah'a şirk koşmalarından dolayı, Allah'ın onları cezalandırmada acele etmemesi' şeklinde açıklamıştır.[121]

Dirâyet tefsirinin önde gelen isimlerinden biri olan Râzî de, İsrâ 17/44 âyetinin tefsirinde şunları söylemektedir:

> "Mükellef olan varlıklar, Allah'ı iki türlü tesbîh ederler: 1. Kavlî olarak, yani dil ile *sübhânallâh* diyerek; 2. Varlığının, Yüce Allah'ın birliğine ve her türlü noksanlıktan münezzeh oluşuna delâlet etmesi sûretiyle. Hayvanlar gibi mükellef olmayan varlıkların ve cansız varlıkların tesbîhi ise ancak ikinci şekilde olur; çünkü birinci tür tesbîh (kavlî tesbîh), ancak ilim ve idrâk sahibi olan ve konuşabilen varlıklar için geçerlidir. Cansız varlıkların bu özelliklere sahip olması muhâl olduğuna göre,

[120] ez-Zemahşerî, age, II, 643.
[121] ez-Zemahşerî, age, II, 644.

geriye bu âyetteki tesbîhin ikinci tür tesbîh (delâlet tesbîhi) olmasından başka bir ihtimal kalmamaktadır."[122]

Râzî, âyetteki 'Fakat siz onların tesbîhini anlamıyorsunuz' ifadesinden hareketle -Zemahşerî tarafından da cevaplandırılmaya çalışılan- "Bu tesbîh, delâlet tesbîhi değildir; zira biz, delâlet tesbîhini anlayabiliyoruz. Oysa âyette bu tesbîhin anlaşılmadığı ifade edilmektedir; öyleyse bunun, bizim tarafımızdan bilinmeyen, anlaşılmayan bir tesbîh olması gerekmektedir" şeklindeki itiraza da şöyle cevap vermektedir:

> "Müşrikler, tevhîd, adâlet, nübüvvet ve âhiretle ilgili delillerin çoğundan gâfildirler; bundan dolayı onlar hakkında böyle söylenmiştir. Âyetin sonunda 'O halîmdir, ğafûrdur' ifadesinin geçmesi de işin bizim söylediğimiz gibi olduğunu göstermektedir; zira burada halîm (hilm sahibi) ve ğafûr (bağışlayıcı) sıfatlarının geçmesi, onların söz konusu varlıkların tesbîhini anlamamalarının, onlardan sâdır olan büyük bir günah olduğuna işaret etmektedir. Bu anlamamanın bir günah olarak değerlendirilebilmesi için, buradaki tesbîhten maksadın, 'söz konusu varlıkların Allah'ın kudret ve hikmetine delâlet etmesi' olması ve sonra da müşriklerin, gaflet ve cehaletlerinden dolayı bunu anlamamış olmaları gerekmektedir. Fakat bu tesbîhi, cansız varlıkların sözlü olarak Allah'ı tesbîh etmesi olarak anlarsak, bu tesbîhin anlaşılmamasını bir günah olarak değerlendiremeyiz. Bu 'anlamama' bir günah olmayınca da, âyetin 'O halîmdir, ğafûrdur' şeklinde bitmesi buraya uygun düşmemektedir. Bu, tercih ettiğimiz görüşü destekleme konusunda güçlü bir delildir. Ayrıca hayvanların ve cansız varlıkların sözlü olarak tesbîh ettiğini savunanlar, bir taraftan 'Cansız varlıklar da tesbîh eder' iddiasında bulunurken, öbür taraftan '(Hayvanlar) kesildikleri zaman tesbîhleri sona erer' demektedirler; cansız varlıklar da tesbîh ediyorsa ve cansız olmaları onların tesbîhine mâni olmuyorsa, hayvanın kesilmesi onun tesbîh etmesine nasıl mâni olur? Onlar aynı şekilde 'Ağacın dalı kırıldığı zaman tesbîh etmez' demektedirler; cansız varlıklar tesbîh edebiliyorsa, dalın kırılması onun tesbîhine nasıl mâni olur? Sonuç olarak bu görüşlerin zayıf olduğu ortaya çıkmaktadır."[123]

Görüldüğü gibi Râzî'nin bu âyetle ilgili görüşleriyle, hakîkat anlayışı bölümünde geçen kuşların tesbîhiyle ilgili görüşleri arasında kısmen çelişki olduğu görülmektedir. Hatırlanacağı gibi orada Râzî, üstün özelliklere sahip bazı hayvanlarla ilgili bilgiler verdikten sonra,

---

[122] er-Râzî, age, XX, 218.
[123] er-Râzî, age, XX, 219.

bunları yapan hayvanlara, Allah'ı tesbîh etme özelliğinin verilmesinin hiç de olağan dışı bir durum olmayacağını söylemekte idi.[124] Burada ise bunu mümkün görmemektedir.

Ayrıca Râzî, Zemahşerî'nin de belirttiği gibi, fıkıh usûlü kurallarına göre bir lâfzın aynı anda hem hakîkî, hem de mecâzî anlamda kullanılmasının mümkün olmadığını; bu mahzûrun ortadan kaldırılabilmesi için de akıllı ve akılsız varlıkların birlikte zikredildiği bu gibi yerlerdeki *tesbîh* lafzının, her iki varlık türü için de mümkün olan mecâzî anlama hamledilmesi gerektiğini ifade etmektedir.[125]

Dirâyet müfessiri Âlûsî, dağların ve kuşların tesbîhini hakîkat olarak kabul etmekle beraber, İsrâ 17/44 âyetinin tefsirinde, var olan her şeyin, mümkün ve hâdis birer varlık olmaları bakımından hâl diliyle Yüce Allah'ın varlığının zorunluluğuna, O'nun birliğine ve kudretine açık bir şekilde delil teşkil ettiklerini; O'nun zâtının imkân ve hudûs gibi noksanlıklardan münezzeh olduğunu gösterdiklerini ifade etmek sûretiyle, bu âyetteki tesbîhin delâlet tesbîhi olduğu yönünde görüş bildirmektedir.[126] Âlûsî, âyetin son kısmındaki 'Fakat siz anlamıyorsunuz' kısmının da müşriklere hitap ettiğini; onların gereği gibi üzerinde düşünmedikleri için, Allah'ın birliği ve şirkten münezzeh oluşuyla ilgili doğru sonuca ulaşamadıklarını ifade etmektedir.[127]

Ayrıca Âlûsî, Râzî'nin söylediklerine benzer bir şekilde, âyetin 'O halîmdir, ğafûrdur' şeklinde bitmesinin de burada bir günahın söz konusu olmasına yönelik bir delil olduğu; buradaki tesbîhin sözlü tesbîh olması durumunda, bunu anlamamanın bir günah teşkil etmeyeceği; dolayısıyla buradaki tesbîhin, üzerinde yeterince düşünülmediği için müşrikler tarafından anlaşılmamış olan delâlet tesbîhi olması gerektiği yönünde bir nakilde bulunmaktadır.[128] Yine Âlûsî, âyetteki tesbîhi hakîkat olarak anlayanların görüşlerini aktardıktan sonra, az önce zikredilen sebeplerden ve âyette geçen *tesbîhahüm* (تَسْبِيحَهُمْ) kelimesinin sonundaki *hüm* (هم) zamirinin akıllı varlıklar için kullanılan bir zamir olmasından dolayı, âyetin delâlet tesbîhi olarak anlaşılmasının daha doğru olduğunu söylemektedir.[129]

Modern dönemde yaşamış olan Cemâleddîn el-Kâsimî (v. 1332/1914), bu gibi âyetlerdeki tesbîhin mecâzî olduğu görüşündedir; ona göre bu tesbîh, eserin müessire delâleti gibi, bu

---

124 Bkz: er-Râzî, age, XXIV, 11-12.
125 er-Râzî, age, XX, 220, XXIV, 10.
126 el-Âlûsî, age, XV, 83.
127 el-Âlûsî, age, XV, 83.
128 el-Âlûsî, age, XV, 84.
129 el-Âlûsî, age, XV, 86.

varlıkların da kendilerini yaratan Allah'a delâlet etmeleri anlamına gelmektedir.[130]

Bilimsel tefsirin en önemli isimlerinden biri olan Tantâvî Cevherî (v. 1358/1940), her varlığın kendine mahsus bazı özelliklerinin olduğunu; bu özelliklerin bir kısmının daha önce keşfedildiğini, bir kısmının yeni keşfedildiğini, bir kısmının ise ileride keşfedileceğini söylemiş; bütün varlıkların tesbîh ve hamd etmesinin anlamının da, söz konusu varlıkların sahip olduğu bu kendilerine mahsus özellikler olduğunu ifade etmiştir.[131] Ayrıca Cevherî'ye göre, cansız sanılan bütün varlıklarda, bizim kısıtlı duyularımızla algılayamadığımız bir hareketlilik vardır; hareketlilik ise canlılık belirtisidir. Atomun çekirdeği etrafındaki elektronlar, akla durgunluk verecek bir hızla dönmektedir. Hayvanlar, canlı olmaları dolayısıyla çeşitli hareketlere sahip iseler, cansız varlıkların atomlarında, canlılardakinden milyonlarca kez fazla hareket vardır. İşte buna dayanarak bazı bilginler, var olan her şeyin canlı olduğunu ileri sürmüşlerdir.[132]

Elmalılı'ya göre bu ve benzeri âyetlerdeki tesbihten maksat; bu varlıkların, lisân-ı hâl ile Allah'ın noksansızlığına ve mükemmelliğine delâlet etmeleri olup, ona göre âlimlerin çoğu bu gibi âyetleri böyle anlamıştır.[133]

İctimâî tefsir ekolünün önemli isimlerinden biri ve nüzûl sırasına göre yazılmış bir tefsîrin sahibi olan İzzet Derveze (v. 1404/1984) de konuyla ilgili şu değerlendirmeleri yapmaktadır:

> "Bir kısım müfessirler, varlıkların Allah'ı sözle tesbih ettiklerini zikrederek bu hususta garip ve zorlama rivayetler aktarmışlardır. Bazı müfessirler de varlıkların Allah'ı tesbih etmelerinin hal lisanıyla olduğunu söylemişlerdir ki en doğru görüş de budur."[134]

Görüldüğü gibi İzzet Derveze, söz konusu tesbîhin hakîkat olarak anlaşılmasına temel teşkil eden, makâlemizin baş tarafında zikredilen ve bir kısmı sahih hadis olan rivâyetleri, 'garip ve zorlama rivâyetler' olarak nitelendirmektedir.

Süleyman Ateş, konuyla ilgili her iki görüşü de zikredip, bu gibi âyetlerdeki tesbîhin hakîkat olarak anlaşılmasını da mümkün gördüğünü ifade ettikten sonra, bu âyetlerin asıl amacının, genel olarak bütün varlıkların, Allah'ın her türlü eksiklikten uzak

---

130 el-Kâsimî, age, X, 233.
131 Tantâvî Cevherî, age, IX, 62.
132 Tantâvî Cevherî, age, IX, 68. Ayrıca bkz: Ateş, age, V, 220.
133 Elmalılı, age, V, 3180.
134 Derveze, Muhammed İzzet, *et-Tefsîru'l-Hadîs; Nüzûl Sırasına Göre Kur'ân Tefsîri*, II, 348, Terc: Şaban Karataş ve diğerleri, Ekin Y., 2. Baskı, İstanbul, 1998.

olduğunu göstermesi olduğunu ifade etmektedir.[135] Ayrıca Ateş'e göre, her varlığın Allah'ın kendisine yüklediği görevi yapması, onun tesbîhi sayılır. Meselâ arıların, karıncaların düzenlerini inceleyen bir kişi, bunların, Allah'ın verdiği hayvansal bilinç ile nasıl görevlerini ustaca yaptıklarını anlar. Onların bu hareketleri, Allah'ın kudretinin ve büyüklüğünün bir kanıtıdır. İşte bu, hal diliyle Allah'ı tesbîh etmek, yani O'nun büyüklüğünü, kudretinin sonsuzluğunu ve birliğini göstermek, kanıtlamaktır. Ayrıca ilgili âyetlerden, her canlının kendisine özgü bir tarzda Allah'a duâ ettiği ve O'nu tesbîh ettiği de anlaşılmaktadır.[136]

b. Dağların ve Kuşların Tesbîhi

Dağların ve kuşların tesbîhini mecâzî anlamda anlayıp bunu delâlet tesbîhi olarak kabul eden Zemahşerî, Enbiyâ 21/79 âyetini tefsir ederken, dağların hakîkî olarak tesbîh etmesini de mümkün gören açıklamalardan sonra, farklı bir yorum getirerek şöyle demektedir: "Bu tesbîh, dağların, Allah'ın yürütmesi ile hareket ettiğini ve yürüdüğünü gören kişinin ettiği tesbîhtir."[137]

Modern dönem müfessiri Tantâvî Cevherî, dağların ve kuşların tesbîhini bunların lisân-ı hal ile Allah'ın noksanlıklardan münezzeh olduğunu göstermeleri şeklinde açıklamıştır.[138]

Tabâtabâî, vârid olan hadis ve haberlerden dolayı kuşların sözlü olarak tesbîhini mümkün görmekle beraber; kuşların sahip olduğu özelliklerin, Yüce Allah'ın eksikliklerden münezzeh olduğuna dair delâletinin çok güçlü olmasından dolayı, onların hâl diliyle tesbîhinin, sözlü tesbîh kadar açık olmasından dolayı âyette konunun bu şekilde ifade edildiğini belirtmiştir.[139]

c. Gök Gürültüsünün Tesbîhi

Gök gürültüsünün tesbîhiyle ilgili olan Ra'd 13/13 âyetini Zemahşerî şu şekilde açıklamaktadır: "Bu âyet, gök gürültüsünü duyan kişilerin yağmur umarak, Allah'a hamd ederek O'nu tesbîh etmesi anlamına gelir."[140] Râzî de diğer görüşlerle beraber bu görüşü de nakletmiştir.[141]

İbn Acîbe de gök gürültüsünün tesbîhini, onun Allah'ın birliğine ve gücünün büyüklüğüne delâlet etmesi olarak açıkladıktan sonra, *ra'd*'ı, bulutları sevk etmekle görevli bir melek olarak

---

135 Ateş, age, V, 220-221.
136 Ateş, age, VI, 200-201.
137 ez-Zemahşerî, age, III, 126.
138 Tantâvî Cevherî, age, X, 229.
139 et-Tabâtabâî, age, XV, 134.
140 ez-Zemahşerî, age, II, 499.
141 er-Râzî, age, XIX, 26.

açıklayan hadisi de nakletmek sûretiyle iki görüşü de mümkün gördüğünü ifade etmektedir.[142]

Âlûsî, bu âyetteki *ra'd* kelimesiyle, gök gürültüsünü duyan kişinin kastedildiğini söylemiştir.[143] Âlûsî'nin bir diğer görüşüne göre ise âyette, gök gürültüsünün, Allah'ın şerîkten münezzeh olduğuna delâletine dair bir mecâz vardır.[144] Benzer bir şekilde Tabâtabâî de gök gürültüsünün tesbîhini, onun Yüce Allah'ın kudretine delâlet etmesi olarak anlamıştır.[145]

İzzet Derveze'ye göre hem korkuya, hem de umuda sevkeden şimşek, Allah'ın emri ve planlaması doğrultusunda gerçekleşmiş bir tabiat hâdisesi olup; insanların yüreklerine korku salan gök gürültüsü de O'nun heybetine boyun eğmekte ve O'nu övgüyle tesbîh etmektedir.[146] Devamında Derveze, gök gürültüsünün bir melek veya meleğin sesi olduğu yönünde rivâyetleri hatırlattıktan sonra, konuyla ilgili en dikkate değer yorumun, gök gürültüsünün tesbîhinin, onun Allah'ın büyüklüğünü ve karşı konulmaz gücünü göstermesi olduğunu ifade etmektedir.[147]

Süleyman Ateş de bunu, gök gürültüsünün hal diliyle kendisini oluşturan tabiat kanunlarının yaratıcısı olan Yüce Allah'ın büyük kudretini, ibret kulaklarına haykırması, kendisinin rastlantı eseri değil, hikmet ve kudret sahibi Allah'ın ince kanunlarıyla meydana geldiğini söylemesi olarak anlamıştır.[148]

Görüldüğü gibi akılsız varlıkların tesbîhini mecâz olarak değerlendiren müfessirler, bunu bütün varlıkların var oluşları gereği Yüce Allah'ın birliğine ve sonsuz kudretine delâlet etmeleri, O'nun yüceliğini göstermeleri şeklinde anlamışlardır. Aslında bizim bu söylenenlerden anladığımıza göre tesbîhte bulunan bu varlıklar değil, onlar üzerinde tefekkürde bulunup Allah'ın yüceliği sonucuna ulaşan insanlardır.

3. Akıllı Varlıkların Sözlü Olarak, Akıl Sahibi Olmayan Varlıkların İse Delâlet Yoluyla Tesbîh Ettiğini Kabul Eden Üçüncü Bir Yaklaşım

Konunun başlarında da ifade ettiğimiz gibi varlıkların tesbîhiyle ilgili âyetlerde, akıllı ve akılsız varlıkların tesbîhi aynı âyette geçebilmektedir. Meselâ İsrâ 17/44 âyetinde, akılsız varlıklar

---

142 İbn Acîbe, age, III, 326.
143 el-Âlûsî, age, XIII, 118.
144 el-Âlûsî, age, XIII, 118.
145 et-Tabâtabâî, age, XI, 323.
146 Derveze, age, IV, 371.
147 Derveze, age, IV, 372-373.
148 Ateş, age, IV, 463.

olan gökler ve yer ile beraber, Arapça'da akıllı varlıkları ifade eden *men* ism-i mevsûlü kullanılmak sûretiyle, insan, melek ve cin gibi akıllı varlıkların da Allah'ı tesbîh ettiği bildirilmiştir. Benzer bir şekilde Nûr 24/41 âyetinde yine *men* ism-i mevsûlü kullanılarak insan, melek ve cinlerle beraber kuşların da tesbîh ettiği bildirilmiştir. Ra'd 13/13 âyetinde de gök gürültüsüyle beraber meleklerin de tesbîh ettiği bildirilmektedir.

Bazı âlimler tarafından, bu şekilde aynı âyetlerde hem akıllı varlıkların, hem de akılsız varlıkların Allah'ı tesbîh ettiğinin bildirilmesi dolayısıyla, buraya kadar incelemiş olduğumuz iki farklı görüşü birleştiren üçüncü bir görüş ileri sürülmüştür. Meselâ Âlûsî, bir kelimenin aynı anda hem hakîkî anlamını, hem de mecâzî anlamını ifade edebileceğini kabul edenlere göre buradaki tesbîhin bazı varlıklar için dil ile, bazıları için ise hâl diliyle olabileceğini ifade etmiştir.[149] Ayrıca Âlûsî, "Göklerde ve yerde bulunan her şey Allah'ı tesbih etmektedir..." (Hadîd 57/1) âyetini tefsîr ederken şöyle demektedir:

> "Bu âyetteki tesbîh, mecâzî ve şümûllüdür; melekler, insan ve cinlerden iman edenler lisân-ı kâl ile, yani sözlü olarak; bunların dışında kâinatta var olan diğer varlıklar da, Allah'ın varlığına delâlet etmek sûretiyle lisân-ı hâl ile O'nu tesbîh ederler."[150]

Bursevî, konuyla ilgili iki farklı görüşü bir araya getirerek şöyle demektedir: "Gökler ve yer, hâl diliyle Allah'ın noksanlardan münezzeh olduğunu gösterirken, göklerde ve yerde bulunan melekler, cinler ve insanlar da, kâl diliyle, yani sözlü olarak bunu ifade ederler."[151]

Fakat daha önce de kısaca işaret ettiğimiz gibi, aynı âyetle ilgili olarak bu iki tesbîh çeşidinin geçerli olmasına bazı müfessirler karşı çıkmışlardır. Dirâyet tefsirinin önemli isimlerinden Zemahşerî ve Râzî, bir kelimenin aynı anda hem hakîkî, hem de mecâzî anlamda kullanılmasını fıkıh usûlü açısından mümkün görmemektedirler.[152] Nitekim Zemahşerî, İsrâ 17/44 âyetinde akıllı varlıklar olan insanların, cinlerin ve meleklerin tesbîhinin, akılsız birer varlık olan göklerin ve yerin tesbîhine atfedilmesi ve dolayısıyla akıllı ve akılsız olmak üzere iki tür varlık grubuyla ilgili aynı fiilin kullanılmasıyla ilgili şunları söylemektedir:

> "Mecâzî tesbîh, yani delâlet tesbîhi, her iki grup için de geçerli olan bir tesbîh olup, âyeti buna hamletmek vâcip olmuştur;

---

149 el-Âlûsî, age, XV, 83.
150 el-Âlûsî, age, XXVII, 164.
151 el-Bursevî, age, V, 162.
152 ez-Zemahşerî, age, II, 644; er-Râzî, age, XX, 220.

yoksa bir kelime, aynı yerde hem hakîkî, hem de mecâzî anlama hamledilmiş olur."[153]

Râzî de fıkıh usûlü kurallarına göre bir lâfzın aynı anda hem hakîkî, hem de mecâzî anlamda kullanılmasının mümkün olmadığını; aynı şekilde bir kelimenin, aynı anda muhtemel bütün anlamlarını kapsayacak şekilde kullanılamayacağını söylemekte; bu mahzûrun ortadan kaldırılabilmesi için de akıllı ve akılsız varlıkların birlikte zikredildiği bu gibi yerlerdeki *tesbîh* lafzının mecâzî anlama hamledilmesi gerektiğini ifade etmektedir.[154] Benzer bir şekilde Râzî, göklerde ve yerdeki bütün canlıların ve meleklerin Allah'a secde etmeleriyle ilgili Nahl 16/49 âyetinin tefsirinde, bir lafzın aynı âyette iki ayrı anlamda kullanılamamasından dolayı, buradaki secde lafzının, namazdaki secde anlamında değil, Allah'ın emirlerine boyun eğmek anlamında kullanıldığını ifade etmektedir.[155]

Sonuç

Farklı yaklaşımlara sahip tefsirler üzerinde yaptığımız bu araştırma sonucu, akıl sahibi olmayan varlıkların tesbîhi konusuna yaklaşımları bakımından, rivâyet tefsirleriyle işârî tefsirler arasında; dirâyet tefsirleriyle de modern dönemde yazılmış tefsirler arasında büyük benzerlikler bulunduğu ortaya çıkmıştır.

İlk dönem tefsir rivâyetlerini bir araya getirme amacıyla yazılmış olan Taberî'nin tefsîri ve daha sonraki dönemlerde yazılmış olan İbnü'l-Cevzî, İbn Kesîr ve Suyûtî'nin tefsirleri incelendiği zaman, Hz. Peygamber, sahâbe ve tâbiûn dönemlerinde bu tesbîhin hakîkî anlamda kabul edilmesinden dolayı, söz konusu tefsirlerde bu yönde nakillerde bulunulduğu görülmektedir. Fakat bu müfessirlerden İbnü'l-Cevzî ve İbn Kesîr, seleften o doğrultuda herhangi bir nakilde bulunmamalarına rağmen, delâlet tesbîhine de kısaca işarette bulunmuşlardır.

Sülemî, Kuşeyrî, Bursevî ve İbn Acîbe tarafından yazılmış olan işârî tefsirler de, gerek Hz. Peygamber'den nakledilen hadisler ve seleften nakledilen haberler, gerekse sûfîlerin bizzat yaşadıkları tecrübelerden dolayı genel olarak hakîkat yaklaşımını benimsemişler; hatta bazen bu tesbîhi delâlet tesbîhi olarak algılayanları, kâinâta tek gözle bakmakla, yani bâtınî bakışı göz ardı eden zâhir gözüyle bakmakla ithâm etmişlerdir.

İslâm'ın Hicâz bölgesinden dışarı çıkması, zaman içerisinde farklı kültürel arka plana sahip kişiler tarafından benimsenmesi ve belki de bu bölgelerde hadis nakli konusunda yaşanan eksiklikler ve

---

153 ez-Zemahşerî, age, II, 644.
154 er-Râzî, age, XX, 220, XXIV, 10.
155 er-Râzî, age, XX, 43-44.

sorunlar sonucu ortaya çıkan yeni düşünce ortamında, aklı ön planda tutan dirâyet tefsirlerinin oluşmaya başladığı görülmektedir. Bu eğilime sahip müfessirler, tesbîh konusuyla ilgili olarak hakîkat anlayışını da mümkün görmekle beraber, aklı ön plana çıkaran delâlet tesbîhi görüşünü de dile getirmeye başlamışlar; hatta bazı âyetlerin, bazı fıkıh usûlü kâidelerinden hareketle sadece delâlet tesbîhi yönünde anlaşılmasının mümkün olduğu doğrultusunda görüş bildirmişlerdir. Bizim görebildiğimiz kadarıyla bunun en önemli iki örneği, Zemahşerî ve Râzî'dir.

Modern dönemde de, gerek daha önce dirâyet tefsircileri tarafından yapılan yorumların etkisiyle, gerekse modern dönemde ortaya çıkmış olan Pozitivizm ve Rasyonalizm gibi düşünce akımlarının etkisiyle olsa gerek, bu dönem müfessirleri, akıl sahibi olmayan varlıkların tesbîhini daha çok delâlet tesbîhi olarak anlama yönünde bir eğilim içerisine girmişler; hatta bazıları işi, bu gibi ifadelerin hakîkat olarak anlaşılmasının kesinlikle mümkün olmadığını ifade etmeye kadar götürmüşlerdir.

Akıl sahibi olmayan varlıkların tesbîhi, ilk dönem müfessirlerinden Taberî'de, bu konuyla ilgili diğer anlayış doğrultusunda herhangi bir nakil bulunmadığından dolayı yalnızca hakîkat olarak anlaşılmakta iken; aynı konuya yaklaşım, son dönem müfessirlerinden İzzet Derveze'de, bunun yalnızca mecâz, yani delâlet tesbîhi olarak anlaşılması ve hatta önceki müfessirlerin hakîkat anlayışı yönündeki ifadelerinin garip karşılanması noktasına kadar varmıştır. Bu değişim ve dönüşüm, bir yerde tefsir anlayışının da başlangıcından günümüze büyük oranda değiştiğinin küçük bir göstergesi gibi durmaktadır.

Akılsız varlıkların tesbîhi konusuyla ilgili şahsî kanaatimize gelince; bizim tercihimiz, gerek vârid olan çok sayıda hadis ve haberden, gerekse bazı sûfîlerin yaşamış olduğu tecrübelerden hareketle, bu tesbîhin hakîkî anlamda olduğu yönündedir. Zira kâinatta, biz sıradan insanlar tarafından idrâk edilemeyen birçok hâdisenin gerçekleştiği ve birçok varlığın bulunduğu inkâr edilemez bir gerçektir. Ayrıca Kur'ân'da ifade edildiğine göre Hz. Dâvûd, mucizevî bir şekilde dağların ve kuşların tesbîhini anlama kabiliyetine sahip kılınmıştır. Yine vârid olan hadis ve haberlerden, Hz. Peygamber ve bazı sahâbîlerin, hatta bazı sûfîlerin de benzer bir kabiliyete sahip olduğu anlaşılmaktadır. Demek ki peygamber ve velî gibi belli bir mânevî mertebeye sahip olan bazı insanlar, varlıkların bu tesbîhini duyabilmektedirler. Ayrıca ilk dönem tefsir rivâyetlerini bir araya getiren Taberî'nin naklettiği görüşlerin tamamının hakîkat tesbîhi doğrultusunda olması da bu görüşü destekler mâhiyettedir; zira bu âyetler ilk dönemde genelde hakîkat olarak anlaşıldıysa, bu görüşün doğruya daha yakın olduğu düşünülebilir; çünkü o

dönemde yaşamış olan insanlar, gerek Kur'ân'ın dil özelliklerine, gerekse târihî ortama, sonraki dönemde yaşamış olan insanlardan daha çok hâkimdirler.

Öbür taraftan, bütün varlıkların Yüce Allah'ı tesbîh etmesini, bu varlıkların O'nun varlığına, birliğine ve kudretinin büyüklüğüne delâlet etmesi şeklinde yorumlayan yaklaşım da, ilk dönemde pek ifade edilmeyen bir görüş olmasına rağmen, Kur'ân'ın başka âyetleri tarafından ifade edilen "varlıklar üzerinde tefekkür ederek Allah'ın varlığı, birliği ve kudretinin büyüklüğü gerçeğine ulaşma çabası"yla ilgili olduğu için, imkân dâhilinde bir yorum olarak görülmelidir. Her iki görüş doğrultusunda ileri sürülen deliller incelendiği zaman, hakîkat görüşü, naklî deliller ve şahsî/mistik tecrübe bakımından daha güçlü; mecâz görüşü de aklî deliller ve genel insanlık tecrübesi bakımından daha güçlü görünmektedir. Şüphesiz en doğrusunu Allah bilir.

Kaynaklar

Ahmed b. Hanbel (v. 241/855), *el-Müsned*, I-VI, Çağrı Y., 2. Baskı, İstanbul, 1413/1992.

el-Âlûsî, Ebu'l-Fadl Şihâbüddîn es-Seyyid Mahmûd (v. 1270/1854), *Rûhu'l-Meânî fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî*, I-XXX (15 mücelled), Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1406/1985.

Ateş, Süleyman, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri*, I-XII, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, 1997.

el-Buhârî, Ebû Abdillah Muhammed b. İsmail b. İbrahim (v. 256/870), *el-Câmiu's-Sahîh*, Şerh ve Tahkîk: eş-Şeyh Kâsım eş-Şemmâî er-Rifâî, I-IX, Dâru'l-Erkam, Beyrut, trs.

el-Bursevî, İsmail Hakkı (v. 1137/1724), *Rûhu'l-Beyân*, I-X, Matbaa-i Osmâniye, Dersaâdet, 1330-1347/1912-1928.

el-Cevherî, Ebû Nasr İsmail b. Hammâd (v. 393/1003), *es-Sıhâh*, I-VI, Tahkîk: Ahmed Abdülğafûr Attâr, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut, 1399/1979.

el-Cürcânî, es-Seyyid eş-Şerîf Ali b. Muhammed (v. 816/1413), *et-Ta'rîfât*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 3. Baskı, Beyrut, 1408/1988.

Derveze, Muhammed İzzet (v. 1404/1984), *et-Tefsîru'l-Hadîs; Nüzûl Sırasına Göre Kur'ân Tefsîri*, I-VII, Terc: Şaban Karataş ve diğerleri, Ekin Y., 2. Baskı, İstanbul, 1998.

Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as (v. 275/888), *es-Sünen*, I-V, Çağrı Y., 2. Baskı, İstanbul, 1413/1992.

Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır (v. 1361/1942), *Hak Dîni Kur'ân Dili*, I-X, Eser Neşr., İstanbul, (I-IX) 1971, (X) 1982.

el-Fîrûzâbâdî, Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb (v. 817/1414), *el-Kâmûsu'l-Muhît*, Tahkîk: Heyet, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1414/1993.

-------, *Basâiru zevi't-Temyîz fî Letâifi'l-Kitâbi'l-Azîz*, Tahkîk: Muhammed Ali en-Neccâr - Abdü'l-Alîm et-Tahâvî, el-Mektebetü'l-İlmiyye, Beyrut, trs.

el-Isfehânî, Râğıb (v. 502/1108), *Müfredâtu Elfâzı'l-Kur'ân (el-Müfredât fî Ğarîbi'l-Kurân)*, Tahkîk: Safvân Adnân Dâvûdî, Dâru'l-Kalem, Dımeşk, 1413/1992.

İbn Acîbe, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. el-Mehdî el-Hasenî (v. 1224/1809), *el-Bahru'l-Medîd fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd*, I-VIII, Tahkîk: Ömer Ahmed er-Râvî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1423/2002.

İbn Kesîr, 'İmâdü'd-Dîn Ebu'l-Fidâ' İsmâîl b. Ömer (v. 774/1372), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, I-IV, Mektebetü'l-Menâr, Ürdün, 1410/1990.

İbn Mâce, Ebû Abdillah Muhammed b. Yezîd (v. 273/886), *es-Sünen*, I-II, Çağrı Y., 2. Baskı, İstanbul, 1413/1992.

İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrem (v. 711/1311), *Lisânu'l-Arab*, I-XV, Dâru Sâdır, Beyrut, trs.

İbnü'l-Arabî, Muhyiddîn (v. 638/1240), *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, I-IV, Dâru Sâdır, Beyrut, trs.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâleddîn Abdurrahmân b. Ali (v. 597/1201), *Zâdü'l-Mesîr fî İlmi't-Tefsîr*, I-IX, el-Mektebü'l-İslâmî, 3. Baskı, Beyrut, 1404/1984.

el-Kâsimî, Muhammed Cemâleddîn (v. 1332/1914), *Mehâsinü't-Te'vîl*, I-XVII (10 mücelled), Tashîh ve Tahrîc: Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Dâru'l-Fikr, 2. Baskı, Beyrut, 1398/1978.

el-Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Farh el-Ensârî el-Hazrecî el-Endelûsî (v. 671/1272), *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, I-XXII (11 mücelled), Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1407/1987.

el-Kuşeyrî, Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdülmelik b. Talha b. Muhammed (v. 465/1072), *Letâifü'l-İşârât*, I-III, Takdîm ve Tahkîk: İbrâhîm Besyûnî, el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 2. Baskı, Kâhire, 1401/1981.

Müslim b. Haccâc, Ebu'l-Hüseyn (v. 261/875), *el-Câmiu's-Sahîh bi Şerhi'l-İmâm Muhyiddîn en-Nevevî*, I-XIX, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1417/1996.

en-Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb (v. 303/915), *es-Sünen*, I-VIII, Çağrı Y., İstanbul, 1413/1992.

er-Râzî, Fahreddîn Muhammed b. Ömer b. Huseyn b. Ali el-Kuraşî et-Teymî el-Bekrî (v. 606/1209), *Mefâtîhu'l-Ğayb*, I-XXXII (16 mücelled), el-Matbabatü'l-Behiyyetü'l-Mısriyye, Mısır, trs. Türkçe Tercümesi: *Tefsîr-i Kebîr (Mefâtîhu'l-Ğayb)*, I-XXIII,

Terc: Suat Yıldırım - Lütfullah Cebeci - Sadık Kılıç - Cafer Sadık Doğru, 2. Baskı, Huzur Y., İstanbul, 2002.
es-Suyûtî, Celâleddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr (v. 911/1505), *ed-Dürrü'l-Mensûr fi't-Tefsîri bi'l-Me'sûr*, Tahkîk: Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, Merkezü Hicr li'l-Buhûsi ve'd-Dirâsâti'l-Arabiyye ve'l-İslâmiyye, Kâhire, 1424/2003.
es-Sülemî, Ebû Abdirrahmân Muhammed b. Hüseyin b. Muhammed b. Mûsâ el-Ezdî (v. 412/1021), *Tefsîru's-Sülemî (Hakâiku't-Tefsîr)*, I-II, Tahkîk: Seyyid İmrân, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1421/2001.
et-Tabâtabâî, es-Seyyid Muhammed Hüseyin (v. 1401/1981), *el-Mîzân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, I-XX, Müessese-i Matbûât-i İsmâîliyyân, 2. Baskı, Kum, 1392/1972.
et-Taberânî, Ebü'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb el-Lahmî (v. 360/971), *el-Mu'cemü'l-Evsat*, Tahkîk: Târık b. Avzullah b. Muhammed - Abdülmuhsin b. İbrâhîm el-Hüseynî, Dâru'l-Harameyn, Kâhire, 1415/1995.
et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (v. 310/922), *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, I-XXVI, Tahkîk: Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, Dâru Hicr, Kâhire, 1422/2001.
Tantâvî Cevherî (v. 1358/1940), *el-Cevâhir fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Kerîm*, I-XXVI (13 mücelled), Dâru'l-Fikr, yrs., trs.
et-Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevra (v. 279/892), *es-Sünen*, I-V, Çağrı Y., İstanbul, 1413/1992.
ez-Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmud b. Ömer b. Muhammed (v. 538/1143), *el-Keşşâf an Hakâikı Ğavâmizı't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvîl fî Vucûhi't-Te'vîl*, I-IV, Tashîh: Muhammed Abdüsselâm Şâhîn, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1416/1995.